

Darja Zaviršek, Ana M. Sobočan

Mavrične družine grejo v šolo

Perspektive otrok, staršev in učiteljic

Fakulteta za socialno delo

2012

Naslov monografije:

**MAVRIČNE DRUŽINE GREJO V ŠOLO:
PERSPEKTIVE OTROK, STARŠEV IN UČITELJIC**

Uredili: Darja Zaviršek in Ana Marija Sobočan

Jezikovni pregled: Borut Petrović Jesenovec

Založba: Fakulteta za socialno delo, Ljubljana

Zbirka: Socialno vključevanje in pravičnost

Urednica zbirke: prof. dr. Darja Zaviršek

Ilustracije v knjigi: Atelier Wagendristel, www.artofeva.com ©

Ilustracija na naslovnici: Noami Zaviršek

Prelom: Dražena Perić

Tisk: Pleško, Medvode

Recenzenta: izr. prof. Roman Kuhar, doc. dr. Jelka Zorn

Leto: 2012

Število izvodov: 1000

Univerza v Ljubljani
Fakulteta za socialno delo

Knjižno delo je bilo izdano s finančno pomočjo programa Evropske unije Daphne III, društva MODRA – Društvo za raziskovanje in uresničevanje psihosocialnih potreb žensk in Agencije za raziskovalno dejavnost RS.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji

Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

37.01:316.362.34

ZAVIRŠEK, Darja

Mavrične družine grejo v šolo : perspektive otrok, staršev in učiteljic / Darja Zaviršek, Ana M. Sobočan. - Ljubljana : Fakulteta za socialno delo, 2012. - (Zbirka Socialno vključevanje in pravičnost)

ISBN 978-961-6569-42-2

1. Sobočan, Ana Marija

259213312

Darja Zaviršek, Ana M. Sobočan
Mavrične družine grejo v šolo
Perspektive otrok, staršev in učiteljic

*Knjigo posvečamo vsem deklicam in dečkom,
puncam in fantom iz mavričnih družin, ki živijo
po vsem svetu in še posebej v Sloveniji.*

KAZALO

Predgovor	7
-----------------	---

*Uli Streib-Brzič, Christiane Quadflieg, Irina Schmitt, Malena Gustavson,
Darja Zaviršek, Ana Marija Sobočan, Maja Pan, Silke Bercht*

Mednarodna primerjalna raziskava o položaju otrok iz mavričnih družin v šoli (2009–2011)	11
Mavrične družine, otroci, starši in šola	11
Razumevanje nasilja	13
Kritično-refleksijska metodologija, metode in proces raziskovanja	17
Raziskovalna etika	24
Primerjalni vidiki izkušenj otrok iz mavričnih družin v šolah	27

Ana Marija Sobočan

Starši iz mavričnih družin v Sloveniji	35
Situacija v Sloveniji in primerljive raziskave pri nas	35
Raziskovanje mavričnih družin	42
Družinske oblike in strategije prehajanja	43
Nevidnost in strategije varovanja	45
Aktivizem in strategije pozicioniranja	47

Darja Zaviršek, Silke Bercht

Izkušnje otrok in mladih iz mavričnih družin v Sloveniji	51
Vpliv konteksta in oblike homofobičnega nasilja v primerjalni perspektivi	51
»Če mi ni treba povedati, ne povem«: živeti v mavrični družini v Sloveniji	54
»Dejansko so mislili, da sem drugačen«: teorija drugosti	64
Vrste homofobičnega nasilja	67
Vsakodnevne izkušnje v šoli in skriti kurikulum	70
»Če bi bil zunanji svet odprt, potem bi bila zadeva drugačna«: refleksije mladih	78

Maja Pan

Previdnost učiteljic pri vključevanju teme mavričnih družin v šolsko snov	85
Učiteljice in učitelji naj kurikulum berejo ustvarjalno	85
Novo partnerstvo med starši in šolo	89
Perspektiva učiteljic in učiteljev: razmišljanja učiteljic o svojem delu na področju otrokovih pravic in nenasilja	94

Silke Bercht, Ana Marija Sobočan

Poučevanje o družinski raznovrstnosti: priročnik za učiteljice in učitelje, pedagoginje in pedagoge, šolske svetovalne delavke in delavce, psihologinje in psihologe, socialne delavke in starše	101
Nekaj napotkov za razumevanje otrok, staršev, učiteljic in učiteljev	101
Poučevanje družinske raznovrstnosti iz perspektive otrok	116
Nekaj praktičnih napotkov za starše	119
Nekaj praktičnih napotkov za načrtovanje šolskih politik	125
Sklep	127
Viri	129
Priloga: Material za poučevanje družinske pluralnosti	139
O avtoricah	147
Stvarno kazalo	151

Predgovor

Nasprotniki mavričnih družin se v svojih argumentih, ki so uperjeni proti družinski pluralnosti sklicujejo na to, da bodo otroci iz mavričnih družin v šolah diskriminirani. Zagovorniki mavričnih družin se s tem ne strinjajo, saj opozarjajo, da je spolna orientacija staršev lahko razlog za vrstniško in odraslo nasilje, kot so to lahko druge okoliščine, v katerih živijo družine (revščina, hendikep, barva kože, etničnost, razveza, alkoholizem itd.), ni pa nujno. V Nemčiji, kjer se še odločajo o tem ali bo istospolnim staršem pripadla še zadnja pravica do pravne izenačitve s heterospolnimi starši, posvojitve tujega otroka namesto zgolj pravica do rejništva in posvojitve otroka partnerja ali partnerice, poudarjajo, da je skrb za diskriminacijo v šolah odveč. S članki, kot je »Dva očka in na to ponosen«¹ ali pa »Mama lezbijka, oče gej, potomci srečni«, ugledni časopisi ne najdejo več razlogov za kakršnokoli razlikovanje ali celo diskriminacijo. Kljub vsemu je pri nas za mnoge to povsem novo in neraziskano področje.

Otroci, ki odrasčajo v mavričnih družinah², postajajo tako po eni strani nova družbena skupina, kot so to leta nazaj postali nadarjeni, temnopolti, otroci migrantov, gibalno in senzorno ovirani, tisti s posebnimi potrebami ipd., po drugi strani pa vsakdanjost, torej otroci kot vsi drugi iz še ene izmed različnih družinskih oblik. So vse vidnejši, tako v javnem prostoru kakor tudi v družbenih, političnih, pravnih in raziskovalnih razpravah in obenem del številnih raziskav o otrocih na sploh. Do sedaj so bile izkušnje otrok v teh razpravah navadno spregledane, zato se je mednarodna primerjalna raziskava, ki je potekala v Nemčiji,

¹ Paul Wrusch, Mutter lesbisch, Vater schwul, Nachwuchs gluecklich. TAZ, 2. December 2011, str.4.

² Pojem mavrične družine se je uveljavil mednarodno za označevanje družin, v katerih starši niso heterospolno usmerjeni (prim. *rainbow families*, *Regenbogenfamilien*).

na Švedskem in v Sloveniji, osredotočila prav na zgodbe otrok in mladih iz mavričnih družin.³

To je prva tovrstna študija v Sloveniji in zagotovo ena redkih pri nas, v katerih spregovorijo otroci in mladi na sploh. Pomemben cilj raziskave je bil ugotoviti, ali otroci in mladi doživljajo skrite in odkrite oblike homofobije v šolah, zato je to delo namenjeno predvsem oza-veščanju učiteljev in učiteljic, vodij izobraževalnih ustanov, staršev in mladih ljudi samih. Ker pa so mnogi otroci premajhni, da bi se o teh temah pogovarjali, smo v raziskavo vključili tudi starše otrok, ki živijo v mavričnih družinah, in poskušali ugotoviti, kakšna so njihova pričakovanja in strahovi v odnosu do šole. Za vpeljavo širše perspektive so bili intervjuvani tudi strokovni delavci in delavke, pedagogi in pedagoginje ter politični aktivisti in aktivistke. Z njihovo pomočjo smo pridobili dober pregled konteksta v katerem živijo otroci.

Vsebina knjige je strnjena analiza raziskovanih rezultatov vseh treh držav, osredotoča pa se na Slovenijo. Takšne raziskave v Sloveniji še ni bilo. Na koncu je priročniško gradivo za vse, ki delajo z otroki, mladimi in z družinami bodisi v vrtcih in šolah bodisi zunaj njih, da se bolje usposobijo za poučevanje o raznovrstnosti družin, povečajo svojo občutljivost za razlike, neenakosti, pa tudi za homofobično nasilje med vrstniki in odraslih nad otroki. Raziskava je tudi spodbuda za odkritejši govor o raznovrstnosti družin in za ničelno toleranco do nasilja. V knjigi se ukvarjamo zgolj s heteronormativnim homofobično motiviranim nasiljem v šolah. Takšno nasilje kot koncept skupaj z nekaterimi drugimi analitičnimi pojmi predstavimo v prvem delu knjige, preden se lotimo refleksije raziskovalnega procesa, ki je imel predvsem

³ Naslov raziskave je »*Homophobic motivated violence as experience of children growing up with homosexual parents in the context of school*«. Raziskavo je financirala Evropska komisija v okviru EU DAPHNE III, potekala pa je med leti 2009–2011. Mednarodno raziskavo je vodil nemški Center za transdisciplinarne študije spolov (Zentrum für transdisziplinäre Geschlechterstudien, ZtG) s Humboldtove univerze v Berlinu, partnerski univerzi pa sta bili Univerza v Lundu in Fakulteta za socialno delo Univerze v Ljubljani (Katedra za socialno pravičnost in vključevanje). Nosilka raziskave je bila mag. Uli Streib Brzič, nosilka slovenskega dela raziskave pa prof. dr. Darja Zaviršek. Sodelavke v slovenskem delu raziskave so bile mag. Ana Marija Sobočan, mag. Maja Pan in mag. Silke Bercht. Za vsebino projekta so odgovorne raziskovalke.

primerjalno naravo. Druge vrste nasilja v tej študiji puščamo ob strani, čeprav se zavedamo, da so oblike nasilja, povezanega s spolom, slojevsko členitvijo, etničnostjo, hendikepom in barvo kože, med seboj intersekcijsko povezane.

Upamo, da bomo s teoretskimi izsledki te študije in s priročniškim gradivom pripomogli k temu, da postanejo mavrične družine viden, živ in samoumeven del šole. Hkrati želimo, da bodo raziskavo s pridom uporabljale učiteljice in učitelji na šolah, vzgojiteljice in vzgojitelji v vrtcih, šolske psihologinje in svetovalne delavke, socialne delavke, starši, snovalci politik in mladi sami.

Prof. dr. Darja Zaviršek

nosilka slovenskega dela raziskave

Mednarodna primerjalna raziskava o položaju otrok iz mavričnih družin v šoli (2009-2011)⁴

Mavrične družine, otroci, starši in šola

Družinske oblike se spreminjajo in ohranjajo zaradi ekonomskih, kulturnih in družbenih razmer v posamezni družbi. V zadnjih dvajsetih letih so se, še posebej v Evropi, stališča in odnos do neheteroseksualnih oblik starševstva močno spremenili in s tem sta se povečali njuna vidnost in družbeno priznanje (Rauchfleisch 1997, 2001, Zetterqvist Nelson 2007, Funcke, Thorn 2011). Kljub temu je otrokom in mladim, ki odraščajo v mavričnih družinah, namenjeno zelo malo raziskovalne pozornosti; še posebej redke pa so raziskave, ki so namenjene položaju mavričnih družin v nacionalnih šolskih sistemih.

Cilj raziskave je bil raziskati, kakšne so izkušnje otrok in mladih v šolah, upošteva družinske oblike, iz katerih izhajajo. Spraševali smo se, ali otroci in mladi doživljajo diskriminacijo in razlikovanja zaradi staršev, ki živijo v istospolnih partnerstvih. V zakonodajah mnogih evropskih držav mavrične družine še zmeraj niso enakopravne z drugimi družinami ali pa so takšne postale šele pred kratkim⁵. Mavrične družine so se pogosto prisiljene spopadati z različnimi predsodki (Eurobarometer 2006, Rupp 2009, Funcke, Thorn 2010). Predvsem v ZDA, Kanadi in zahodni Evropi so bile vse od osemdesetih let številne študije posvečene otrokom, ki so živeli s starši v istospolnih skupnostih. Raziskovalni re-

⁴ Za obsežnejše poročilo gl. Streib-Brzič, U., Quadflieg, C. (ur.) (2011), *School is Out? Comparative Study, Experiences of Children from Rainbow Families in Schools Conducted in Germany, Sweden, and Slovenia*. Zentrum für Transdisziplinäre Geschlechterstudien, Humboldt University, Berlin. Dostopno na: <http://www.gender.hu-berlin.de/rainbowchildren>.

⁵ Do sedaj so pravice istospolnih in različnospolnih partnerjev popolnoma izenačile Belgija, Nizozemska, Danska, Islandija, Norveška, Španija in Švedska. To vključuje tudi pravico do skupne posvojitve tujega otroka. V Nemčiji se bodo spomladi 2012 odločali o pravici do skupne posvojitve tretjega otroka, ki pomeni sedaj edino razliko v pravicah, ki jih imajo istospolni in različnospolni pari.

zultati so prinesli enopomenske sklepe, da se otroci, ki so odraščali v skupnostih istospolnih partnerjev, razvojno niso razlikovali od otrok, ki so odraščali s heteroseksualnimi starši (Tasker, Golombok 1997, Patterson 2005, Carapacchio 2008, Rupp 2009, Gartrell, Bos 2010). Ob tem so raziskave zavrnilo tudi tradicionalno psihologistično idejo o nujnosti dveh spolov za zdravje otroka (moški kot simbol zakona, ženska kot simbol negovanja), ki jo tu in tam reproducirajo tudi novejši knjige, ki kljub kritični analizi današnjih pogojev vzgoje, svojo teorijo utemeljujejo na starih družbenih stereotipih o spolih⁶.

Zanimalo nas je, kako se v šoli govori o družinah in ali obstajajo kakšni razlogi, zaradi katerih bi lahko pričakovali, da bodo otroci in mladi iz mavričnih družin v šolah verjetneje žrtve diskriminacije in nasilja.

Še več, v raziskavah, ki jih navajamo tudi v tej knjigi, so ugotovili, da imajo otroci iz mavričnih družin pogosto več socialnih kompetenc, da so bolj spoštljivi do različnosti in da imajo glede spolnih identitet jasnejšo predstavo od mnogih vrstnikov.⁷ Sočasno so se nekatere druge raziskave posvečale preučevanju otrok iz mavričnih družin, in sicer njihovim izkušnjam z diskriminacijo in preostalimi oblikami nasilja, na primer z vrstniškim zbadanjem, nadlegovanjem in izključevanjem. Rezultati so pokazali, da so bili otroci v preteklosti pogosto tarče diskriminacije in stigmatizacije, in to tako posrednih kot neposrednih oblik nasilja, diskriminacija pa je bila odkrita in prikrita. Tovrstna nasilna dejanja in diskriminacijo lahko označimo za homofobična, saj so se nanašala na seksualnost njihovih staršev (Clarke *et al.* 2004, Gartrell *et al.* 2005, Rupp 2009, Bos in Balen 2008, Carapacchio 2008).

Dekonstrukcija pojma »družina« in identitetnih formacij spola/seksualnosti je bila naš osnovni teoretski izziv, saj so v izobraževanju in vzgoji prav normativna pojmovanja družine pogosto okvir razpravam o oblikah družin. Koncept heteronormativnosti je uporaben za kritično

⁶ Primerjaj prvi del sicer pomembne knjige o današnjih pogojih vzgoje »Družina proti vzgoji?«, stran 11–53 (Blais, Gauchet, Ottavi 2011).

⁷ Stacey in Biblarz (2010), Clarke *et al.* (2004) in drugi kritično opozarjajo, da so imele te študije brez izjeme heteronormativne standarde.

branje pojma družine, saj nenormativne oblike ne vidi kot deviantne, ampak se sprašuje o normativnih predpostavkah na tem področju. Ideja heteronormativnosti nam pomaga razumeti normativne predpostavke, na katerih temeljijo na videz »naravne« ali »normalne« družbene oblike in odnosi (Butler 1990, Rosenberg 2002). Da imamo različnospolni belski par srednjega sloja za »normalen«, je zgolj družbeni dogovor, ki je vpisan v družbene zakone, navade in se nenehno reproducira v družbenih in strukturnih (diskurzivnih) praksah normalizacije.

O družbeni konstrukciji spola in seksualnosti, kakor jo je podala Stevi Jackson (2005), lahko teoretiziramo na štirih ravneh:

[...] na strukturni, na kateri je spol konstruiran kot hierarhična ločnica, heteroseksualnost pa je institucionalizirana, kot je na področju zakonske zveze; na ravni pomena, ki obsega diskurzivne konstrukcije spola in seksualnosti, in pomenov, ki se ustvarjajo v vsakodnevni družbeni interakciji; na ravni rutine, vsakodnevnih družbenih praks, v katerih se spol in seksualnost nenehno vzpostavljata in utrjujeta znotraj lokaliziranih kontekstov in odnosov; in ne nazadnje na ravni subjektivnosti, na kateri doživljamo želje, čustva in se osmišljamo kot utelešena spolna in seksualna bitja.

V raziskavi je kritika normalizacije heteroseksualnosti ključna za razumevanje družbenih in političnih diskurzivnih praks, tudi tistih v vzgojno-izobraževalnih ustanovah. Te prakse vzpostavljajo in ohranjajo moč hierarhije razlik tako, da na podlagi seksualne identitete vedno znova utrjujejo dihotomijo moške/ženske telesnosti, tj. spolno binarnost. Kot trdi Kevin K. Kumashiro (2000: 40), raziskovalec vzgoje:

Zatiranje izvira v diskurzu, in še posebej pri ponavljanju tistih diskurzov, ki določajo, kako ljudje mislimo, čutimo, delujemo sami in v odnosu z drugimi. Z drugimi besedami, zatiranje je ponavljanje škodljivega diskurza in ponovitev zgodovine, ki je že škodovala.

Razumevanje nasilja

Nasilje se vedno pojavlja v družbenih razmerjih dominacije in podrejenosti. Pojmovanje nasilja v okviru te raziskave vključuje fizično nasilje,

čustveno, verbalno in simbolno, kakor tudi strukturno/institucionalno nasilje, potiskanje v nevidnost in spodbujanje molka kot praksi normalizacije. Gre za namerna ali nenamerna dejanja premoči. Ta koncept vključuje psihološko nasilje, npr. relacijsko nasilje, ki je po večini prikrita, neočitna oblika nasilja, ki je lahko verbalno ali neverbalno. Izključevanje, poniževanje, kvarjenje ugleda, npr. širjenje govoric, pa tudi ustrahovanje (*bullying*) so opredeljeni kot sistematična zloraba osebe s strani enega človeka ali manjše skupine daljše obdobje (Schäfer, Herpell 2010). Opredelitev nasilja, na katero se nanašamo v tej raziskavi, zaznava tudi institucionalne, družbene in simbolne strukture kot možne dejavnike za povzročanje nasilja (Bourdieu 1997).

Homofobično nasilje vključuje vse vrste nasilja zoper osebe, ki se identificirajo kot istospolno, bispolno ali transspolno usmerjene (LGBTQ) ali jih druge osebe identificirajo kot takšne, oziroma je usmerjeno zoper vse, ki prestopajo okvire domnevnih spolnih in seksualnih vedenjskih norm. Pojem homofobije je v najširšem pomenu opredeljen kot odpor in agresivno negativen odnos do LGBTQ osebe⁸. V družbah, kjer spolna orientacija staršev ali sorodnikov vpliva tudi na drugega, pa se lahko homofobično nasilje prenaša na otroke in bližnje osebe.

Poleg pojma homofobije še pogosteje uporabljamo pojem heteronormativnost oziroma heteronormativno nasilje, saj je v marsičem konceptualno ustrežnejši. Pojem homofobije danes mnogi avtorji kritizirajo, češ da gre za pojasnjevalni model, ki upošteva predvsem psihološko perspektivo, druge pa zanemari. S tem se homofobično vedenje individualizira in patologizira (Herek 2004). Nasprotno pa feministična perspektiva heteronormativnost razume širše, kot sistem neenakosti in kot učinek posrednega nasilja v obliki nepoimenovanja, v seksističnih, heteronormativnih normalizacijskih praksah, ki temeljijo na spolni dihonomiji⁹.

⁸ European Union Agency for Fundamental Rights 2011. http://fra.europa.eu/fraWebsite/lgbt-rights/lgbt-rights_en.htm

⁹ Gl. tudi: Gisa Marehn: Friss einen Hund, du hässliche Hure. Zur sprachlichen Konstruktion von Vorstellungen über Normalität und Abweichung, v: Antje Lann Hornscheidt et al. (ur.): *Schimpfwörter – Beschimpfungen – Pejorierungen*. Frankfurt/M. 2011.

Pojem heteronormativnosti izhaja iz feminističnega dojetja heteroseksualnosti kot norme, ki na račun drugih intimnih praks in preostalih razmerij organizira in regulira družbene odnose in kulturna pričakovanja. Ne nazadnje heteronormativnost ohranja naturalizacijo spolne razlike.

V raziskavi uvajamo še koncept denormalizacije. Z njim želimo poudariti tiste izključevalne prakse, s pomočjo katerih se norme reproducirajo in rekonstituirajo. Denormalizacija se dogaja, kadar se na procese izključevanja in potujitve odzovemo s ponovno utrditvijo normalnosti, s tem pa hkrati reproduciramo normo samo.

Denormalizacija pomeni proces ali dejanje izključevanja in razmejitve od oseb, ki utelešajo prakse in ideje, ki veljajo za nenormalne, tj. takšne, ki niso v skladu s heteronormalnostjo. Tovrstna izključevanja hkrati delujejo kot potrditev obstoječih norm in reprezentacij normalnosti (Butler 2009). To, da dajemo prednost pojmu denormalizacije, pomeni, da so nam pri obravnavi nenormativnih oblik, kot so neheteroseksualne družine, pomembnejši regulativni učinki heteronormativnosti. Ali je učinek v tem, da obstaja neenakost na področju družbene moči, neenakost na področju statusa med vrstniki?

Dognano je, da kritična obravnava homofobije lahko pomaga pri razumevanju strukturne umeščenosti diskriminatorских strategij (Meyer 2009). Trdimo, da oseba lahko doživi homofobijo ne glede na to, ali se posameznik ali posameznica identifikira z istospolnostjo ali ne (Bouley 2007). Na tem mestu se zdi smotrno razlikovati med »posredno« in »neposredno« homofobijo, predvsem v kontekstu razumevanja tega, da identifikacije in pripadnosti niso niti (povsem) biološko fiksirane niti nespremenljive.¹⁰

Šola je ključno socializacijsko okolje za otroke in mlade, ki podaja znanja, hkrati pa tudi uči družbene in moralne kompetence. Še več, šola

¹⁰ Zgodnejše raziskave so se intenzivno ukvarjale s spolno usmerjenostjo in spolno identiteto otrok istospolnih in transeksualnih staršev. Pri tem so raziskovalke in raziskovalci poudarjali, da imata seksualnost in spolna identiteta staršev le malo oziroma nič ne vpliva na otrokov razvoj (Green 1978, Golombok 1997, Mooney-Somers, Somers 2009, Kavalanka, Goldberg 2009).

ima nalogo, da učečim se zagotavlja enake učno-vzgojne možnosti, in sicer ne glede na etničnost, spol, religijo in – kakor dodajajo šolski zakoni v državah, ki smo jih preučevale – spolno usmerjenost¹¹. Hkrati se socialno učenje dogaja tudi zunaj učilnic, denimo v vrstniških skupinah. Potemtakem je šola tudi prostor, kjer živimo v skladu z družbenimi normami in jih posredujemo. Družbene norme se reproducirajo med sošolkami in sošolci, ponavljajo jih učni načrti in učno gradivo. Posredujejo pa jih tudi učiteljice in učitelji, nekateri z veliko osebnega angažmaja in ne da bi kogarkoli diskriminirali. Drugi pa, prav nasprotno, tako, da namerno diskriminirajo. Zato je šola tudi prostor, kjer se ustvarjajo norme, ki šele proizvedejo, ustvarijo »drugega«, drugost, patologijo in stigmo. Zanimalo nas je prav to delovanje norm. Pomembno je tudi razumeti, da diskurz o raznovrstnosti družinski oblik ni relevanten zgolj za otroke in mlade iz mavričnih družin, temveč za vse otroke, saj gre za reprodukcijo vsakdanje rutine. Strinjamo se z Epstein (1999: 68), da:

šola ne le reproducira dominantne kulturne norme, kakor so, denimo, homofobija, seksizem in heteroseksizem, temveč je tudi pomembno mesto produkcije seksualnih in drugih identitet.

Zato smo se osredotočili na analiziranje tega, kako družbene kategorije spola/seksualnosti in družine reproducirajo pomene v kontekstu vzgoje in izobraževanja in tudi kako se ponovno utrjujejo v družbenih praksah heteronormativne denormalizacije, ki se med drugim izraža v homofobičnem nasilju.

Nekateri raziskovalci in raziskovalke na našem raziskovalnem področju ne uporabljajo pojma homofobija za analizo izkušenj otrok in mladih v mavričnih družinah. Susan Golombok (1997: 30), denimo, poudarja, da mlade osebe, ki so imele istospolno usmerjene starše, niso bile deležne večjega »zafkravanja« sošolcev, temveč so bile »občutljivejše«, tj. dojemljive za draženje (ali diskriminacijo?) glede seksualnosti, zato so oblike denormalizacije zaznale prej kot preostali otroci. Premalokrat pomislimo, da je občutljivost otroka njegova kompetenca, socialna spretnost in ne šibkost.

¹¹ School Law for the county Berlin /Schulgesetz für das Land Berlin (SchulG) 2004 §12 (6), Swedish School Law 2010, Janez Krek, Mira Metljak (ur.) (2011), *Bela knjiga o izobraževanju Republike Slovenije* 2011.

»Samo vprašam ...«

»Samo vprašam« (*just asking*) je lahko na videz nedolžna strategija vzpostavljanja razlikovanja, s hkratno ohranitvijo normativne pozicije. Izjava »samo vprašam« je ena od oblik denormalizacije, ki smo jih našli v raziskovalnem procesu.

Kritično-refleksijska metodologija, metode in proces raziskovanja

Cilj kvalitativne reflektivne raziskave je bil ohraniti lokalne specifičnosti, hkrati pa razumeti tudi kompleksnosti in pomembnost primerjalno raziskovalnega dela. Poglavitni vprašani sta bili, ali otroci in mladi v Nemčiji, na Švedskem in v Sloveniji zaradi istospolne ali drugačne spolne orientiranosti svojih staršev doživljajo diskriminacijo in katere strategije uporabljajo, da to presegajo. Zanimalo nas je tudi, katera ravnanja učiteljev so jim v pomoč, koliko se vidijo predstavljene v učnih gradivih in procesih. Otroke in mlade smo videle kot eksperte za to, kaj je možno spremeniti v šoli.

Namesto eksplicitnega spraševanja o izkušnjah homofobičnega nasilja smo v raziskavi otroke in mlade spraševale o različnih izkušnjah in strategijah, ki jih uporabljajo v kontekstu šole, ko gre za njihove družine. Tako smo jim ponudile najširši možni prostor za odločitev, katere izkušnje nam želijo zaupati, katere zamolčati, pa tudi, kaj sami doživljajo kot neprijetno, ogrožajoče, potencialno nasilno ali pa koristno in spodbudno.

Zavedamo se, da smo s svojo izbiro raziskovalne teme udeležence in udeleženke konstruirali kot »skupino«, čeprav kar nekaj udeležencev ni izrazilo občutka pripadnosti skupini drugih otrok in mladih iz mavričnih družin. Ena od glavnih ugotovitev študije je bila, da je za otroke in mlade spolna orientacija staršev povsem postranska in da so bile v ospredju druge identitete, ki so tvorile subjektivni položaj otroka ali mladega (spol, etničnost, starost, ekonomski sloj ipd.).

Za potrebe raziskave pa tudi v odnosu do sodelujočih v njej je bilo nujno, da premislimo tudi o naših lastnih pričakovanjih. Na kakšno pripoved smo upale? Naša pričakovanja, umeščena v različne družbene

in politične kontekste, zagotovo vplivajo na to, kako kritično reflektiramo zgodbe o viktimizaciji in zgodbe o uspehu otrok, ki živijo v mavričnih družinah. Čeprav lahko pripovedi o viktimizaciji (npr. o izkušnjah homofobije, ustrahovanja, nestrpnosti) beremo kot razlog za zdajšnje in prihodnje raziskovalno ter politično zavzemanje, lahko pripovedi o uspehih (npr. o pozitivnih izkušnjah z okolico in šolo) upravičijo obstoječe strukturne neenakosti. Obe pripovedi lahko, če o njima razmišljamo kritično, objektivirata udeležence v raziskavi. Namesto tega smo razmišljale iz perspektive kritičnega raziskovanja, da mora vsakdo s pogajanjem izbojevati svoj položaj znotraj posamičnih specifičnih kontekstov (Bacchi 2005, Christensen, Prout 2002). Kritična raziskovalna tradicija poudarja kompleksnosti družbenega pozicioniranja: oseba je lahko v privilegiranem položaju v eni situaciji in socialno izključena v drugi. Doživlja privilegiranost in podreitev hkrati.

Naše raziskovalno vodilo je bilo tudi, da nas iskanje zgodb o žrtvah ni zanimalo. Prav tako otrok in mladih iz mavričnih družin nismo želele »popraviti« ali »renormalizirati« po vzoru »otrok kot vsi drugi«, čeprav bi to iz navajanj »zgodb o uspehu« v zvezi z mavričnimi družinami kot izjemno dobrimi družinami gotovo izhajalo (Epstein 2009). Na otroke in mlade, ki so sodelovali v naši študiji, smo gledale kot na eksperte, katerih pripovedi in strategije nas zanimajo.

Otroci in mladi iz mavričnih družin so strukturno pogosto prisiljeni v vlogo žrtve (»ubogi, v šoli jih bodo zafrkavali!«). To pa je že samo po sebi diskriminacija, ki se na površju sicer zdi kot »razumevajoča drža drugega«, v resnici pa gre za skrito obliko homofobije.

Ta viktimizacija je prvotno formulirana kot seksualizacija neheteronormativne družbeno-seksualne identifikacije njihovih staršev, zaradi katere je tudi otrokom in mladim z mavričnimi starši pripisana nenormativna seksualnost (Mooney-Somers, Somers 2009).

V vseh treh državah smo naredile tole:

Navezale smo stik z otroki, starši, strokovnimi delavkami in delavci; med drugim s pomočjo metode snežne kepe, s pomočjo omrežij in forumov za mavrične družine, internetnih platform, pa tudi znotraj in

zunaj obstoječih raziskovalnih mrež, ki so jih raziskovalke že imele iz prejšnjih raziskav. Želele smo doseči raznovrstnost sodelujočih, tako v smislu družinskih oblik kakor tudi družbeno-ekonomskih ozadij, spola in tega, kako močno so vpeti v LGBTQ kontekst.

Opravile smo intervjuje z otroki in mladimi iz mavričnih družin, starimi od osem do triindvajset let. V nekaterih družinah so intervjuji z brati in sestrami potekali ločeno, v nekaterih pa so se sestre in bratje odločili, da bodo intervjuvani skupaj. Predvsem mlajše otroke smo včasih prosile, naj svojo družino narišejo. Intervjuji so bili različno dolgi, od ene do treh ur. Prej smo poskrbele, da so se tako starši kakor otroci strinjali, da starši pri intervjujih z otroki ne bodo navzoči in da otroci ne bodo navzoči pri intervjujih s starši (z nekaj izjemami). Zato so lahko o svojih izkušnjah govorili bolj odkrito. Razen otrok smo, kot smo že omenile, dodatno intervjuvale še starše, da smo s tem kontekstualizirale pripovedi otrok. Zanimale so nas njihove strategije za ravnanje, če so doživeli različne oblike homofobičnega nasilja. Zanimalo nas je, kakšno je bilo ravnanje njih samih kakor tudi ravnanja skupaj z drugimi otroki. Izvedeti smo želele, ali se starši z otroki, svojimi bližnjimi, učitelji, drugimi starši pogovarjajo o svojih strahovih in izkušnjah z diskriminacijo in pričakovano homofobijo. Preverile smo, kako starši sodelujejo s šolo in kako to sodelovanje osvetljujejo še druga družbena razmerja, kakor je socialni status ali pa etnična pripadnost (Taylor 2009, Jiménez 2009).

Intervjuvale in opravile smo neformalne pogovore s strokovnjakinjami in strokovnjaki s področja šolstva, kot so učitelji, učiteljice, vzgojitelji, vzgojiteljice, s socialnimi delavkami, psihologinjami, LGBTQ aktivisti in aktivistkami, snovalci in snovalkami politik, saj nas je zanimala povezava naših izsledkov z družbeno-kulturnim kontekstom in z različnimi šolskimi politikami. Naš cilj je bil raziskati, kako strokovnjaki in strokovnjakinje razmišljajo o šoli in njenem ravnanju z raznovrstnostjo družin v treh različnih družbenih okoljih, kakšno je ravnanje z otroki in mladimi iz teh družin v razredu in kako je ta tema na splošno, če sploh, navzoča pri pouku. Spraševale smo se, ali obstaja zavest o vsakdanji normalizaciji, ki je povezana s heteronormativnostjo; ali obstaja zavedanje homofobičnih in transfobičnih drž in dejanj, kakor so molk, seksualiziranje, eksotizacija. Zanimalo nas je, ali šolski delavci/-ke za

zmanjšanje diskriminacije uporabljajo različne predloge in modele, ki izhajajo iz politik na tem področju.

V intervjujih smo uporabile vprašalnike, ki smo jih razvile posebej za različne skupine udeležencev, in jih tudi prikrrojile za specifične situacije v vsaki od držav. Vprašalnike smo oblikovale s polstrukturiranimi vprašanji (za otroke in starše), ki so bila oblikovana čim bolj odprto. Posnele, transkribirale in analizirale smo vse intervjuje. Analiza je vključevala različne pripovedi o šoli, prijateljih, družinah, kakor so jih podali udeleženci intervjujev. Kar zadeva analitične pristope, smo uporabili feministično poststrukturalistično diskurzivno analizo (Baxter 2003), pa tudi vidike konstruktivistične teorije, kot je »grounded theory« (Charmaz 2006). Intervjuje razumemo kot proces rekonstrukcije zgodb, katerega namen pa ni »ugotavljanje resnice«, temveč predvsem osredotočenost na pripoved sodelujočega, na njegove diskurzivne vzorce. V raziskovalnem procesu smo razmišljale, kako se bodo na nas kot raziskovalke odzvali otroci in mladi in ali bo zanje to situacija, v kateri bo na preizkušnji njihova lojalnost do staršev (Garner 2005 [2004], Epstein 2009). Med intervjuji in pozneje, v analizi, nas je zanimalo tudi, kako starost sodelujočih v pogovoru vpliva na to, kako ozaveščeni so mladi.

Tudi teoretska stališča pomenijo določeno usmeritev že pri opravljanju intervjujev kakor tudi med analiziranjem. V raziskavi udeleženske in udeležence v intervjujih razumemo kot eksperte, to pomeni kot izkušene, razmišljajoče ljudi, sposobne analitičnega vpogleda v svoja vsakodnevna razmišljanja. Naša naloga je bila zbrati določeno število pripovedi in jim določiti vzorce, podobnosti pa tudi odstopanja v interpretacijah. Glede na to, da so imeli posamezni konteksti zelo neposredno vlogo pri analizi intervjujev, so bile lokalne izkušnje predstavljene ločeno, za vsako državo posebej.¹²

¹² Za rezultate s Švedske in iz Nemčije glej celotno raziskovalno poročilo: Streib-Brzič, U., Quadflieg, C. (ur.) (2011), *School is Out?! Comparative Study, Experiences of Children from Rainbow Families in Schools Conducted in Germany, Sweden, and Slovenia*. Zentrum für Transdisziplinäre Geschlechterstudien, Humboldt University, Berlin. Dostopno na: <http://www.gender.hu-berlin.de/rainbowchildren>.

Razlike v raziskovalnem procesu v Nemčiji, na Švedskem in v Sloveniji

V Nemčiji smo intervjuvale skupaj 22 otrok, mladostnikov in mlajših odraslih oseb, starih med 8 in 20 let, ki odraščajo v mavričnih družinah. Dodatno smo intervjuvale še 29 odraslih oseb, ki se identificirajo kot LGBTQ starši ali kot osebe, ki z otroki živijo v skupnem gospodinjstvu in jih veže z njimi vez socialnega starševstva. Intervjuvanke in intervjuvanci živijo v različnih delih Nemčije, tako v majhnih kot velikih krajih, tako na podeželju kakor v mestih.

Za kontekstualizacijo pripovedi o izkušnjah otrok in staršev v šoli smo izvedle še 8 intervjujev s strokovnjakinjami in strokovnjaki s področja šolstva: z učiteljicami in učitelji v osnovnih in srednjih šolah, pedagoškimi strokovnjaki/-injami, aktivisti/-kami za mavrične družine, ki sodelujejo v šolah in s strokovnjaki, ki delajo na področju enake obravnave.

Pri oblikovanju raziskovalnega vzorca smo upoštevale različne družbene kategorije, kot so spol, družbeno-kulturne in družbeno-ekonomske okoliščine pa tudi oviranost. Pozorne smo bile tudi na t. i. »reproduktivno ozadje«, ki bi utegnilo biti relevantno za samopodobo družine ali za to, kako jo dojema neposredna okolica, recimo: ali je bil otrok spočet s pomočjo umetne oploditve ali v preteklem heteroseksualnem razmerju. Hkrati smo omejile sestavo vzorca, saj nam kljub trudu za sodelovanje ni uspelo motivirati mavričnih družin iz Vzhodne Nemčije.

Mnogi LGBTQ starši so povedali, da so jih različne raziskovalne skupine že večkrat prosile za sodelovanje, in tako priznali določeno zasičenost. Drugi so izrazili zaskrbljenost glede ravnanja z zbranimi podatki. Včasih je to, da je ena od raziskovalk že objavljala študije s tega področja, povečalo pripravljenost za pogovor. Mnogim je to pomenilo zagotovilo za odgovorno ravnanje z občutljivimi podatki kakor tudi s celotno temo kot politično zadevo. Nekaj LGBTQ staršev se je odločilo za intervjuje, niso pa dovolili intervjuvanja njihovih otrok, predvsem zato, ker so jih želeli zaščititi pred tem, da bi spregovorili o zadevah, povezanih z nasiljem, ali zaradi bojazni, da bi pogovor otrokom dal občutek, da so »drugačni«. Najpogosteje so se nam starši, ko so prejeli povabilo k sodelovanju, oglašali prek elektronske pošte. Sledil je telefonski

pogovor in v njem so starši lahko odkrito izrazili svoje pomisleke: ti so se nanašali predvsem na osnovne pogoje in trajanje intervjuja, vendar tudi na poznejše ravnanje s podatki in na obravnavo rezultatov.

Vsi intervjuji so potekali na domu intervjuvanih družin. O posebej občutljivih zadevah smo včasih razpravljali šele po izklopu diktafona. Med intervjuji, posebej z mlajšimi otroki, je morala raziskovalka komunicirati tako verbalno kakor tudi neverbalno in biti posebej občutljiva za »svetove«, ki so otrokom pomembni. Otroke smo tako posredno kot neposredno naslavljale kot tiste, ki največ vedo o svojem življenju. Tako imenovana »ekspertna vprašanja«, v katerih so otroci in mladi podajali nasvete za otroke v podobnih situacijah, na primer, kako ravnati z učitelji ali učiteljico v šoli, kako obravnavati mavrične družine, so otroci in mladi vzeli zelo resno. Nekateri otroci so povedali, da so motivirani za sodelovanje tudi zato, ker želijo izboljšati razmere v šolah. Drugi pa so preprosto uživali v tem, da so intervjuvani. Otroke je posebej zanimalo, kaj se bo z njihovimi pripovedmi zgodilo, zato je bilo pomembno, da je raziskovalka pojasnila, da bo njihova enkratna zgodba postala del veliko večje pripovedi o še drugih otrocih, pri tem pa bosta ohranjeni tako enkratnost kot pomembnost zgodbe.

Na Švedskem je bila informacija o raziskavi posredovana tako po osebnih kakor po poklicnih mrežah. To je vključevalo tudi učitelje in učiteljice. Stopile smo v stik z društvom vrtčevskih vzgojiteljev/-ic, mrežami mavričnih družin, LGBTQ organizacijami in ustvarile profil na Facebooku. Intervjuvale smo 16 staršev in 8 otrok. Intervjuji so potekali skoraj izključno z dvema staršema naenkrat. Pogovarjali smo se s 14 strokovnjakinjami in strokovnjaki: raziskovalci, pedagoginjami, načrtovalci javnih politik, aktivisti. Največkrat so intervjuji z otroki in mladimi, pa tudi s starši, potekali na domu udeležencev. V enem primeru, ko je bila intervjuvana štiriperesna družina (dve mami in dva očeta), pa na domu obeh, tako mater kot očetov. Najpogosteje so intervjuji z otroki in mladimi potekali v njihovih sobah, bili pa so tudi primeri, ko smo otroke intervjuvale v kuhinji z zaprtimi vrati. Z mlajšimi otroki smo se pogovarjale tudi o igri, igračah in zadevah, relevantnih za njihovo vsakdanje življenje, in tako smo spoznale, kako je dandanes odraščati na Švedskem, pa tudi, kaj je v njihovem svetu

pomembno. Igre namreč ne razumemo zgolj kot otrokov način obravnavanja odnosov, pač pa tudi kot način razreševanja čustvenih situacij in konfliktov, učenja družbenih spretnosti, sklepanja prijateljstev, raziskovanja lastnih želja in ustvarjanja lastne identitete.

Vsi otroci in mladi so imeli s svojimi starši dobre odnose, veliko jih je živelo v skupnem skrbništvu z očetmi (iz prejšnjih heteroseksualnih razmerij njihovih mater), eden od otrok je imel tesen odnos z materino nekdanjo partnerko. To ne pomeni, da so odnosi med starši v različnih kombinacijah zmeraj nekonfliktni, vendar smo se o tem poučile bolj iz intervjujev s starši kakor pa od otrok. V situacijah, v katerih smo se srečale tako s starši kot z otroki, nam je zapovrstno intervjuvanje družinskih članov dalo možnost vpogleda v komunikacijske tokove, ki tečejo v različne smeri.

Večina otrok na Švedskem ima s šolo dobre izkušnje. Veliko mlajših otrok ni videlo povezave med istospolnim razmerjem svojih staršev in diskriminacijo v šoli. To sicer ne pomeni, da niso prepoznali povezave z določenimi neljubimi izkušnjami, predvsem kadar so doživljali sprševanje o njihovi »drugačni« družini, ampak odkritega nasilja, ustrahovanja ali skupinskega nasilja, niso doživeli.

Z nekaterimi otroki je bilo težko govoriti o neposredni povezavi med seksualnostjo njihovih staršev in šolo, o tem je bilo lažje govoriti posamično, kot o dveh ločenih zadevah. Predvidevanje te povezave, ki je izhajala iz našega raziskovalnega projekta, je mnoge starše navdalo z bojznijo, da bi njihovi otroci utegnili to povezavo doživeti tako, kot da ljudje nanje a priori gledajo kot na žrtve ali kot na deviantne.

V Sloveniji smo raziskovalke naletele na več težav, kot smo jih pričakovale. Večina mavričnih družin, ki se je ustvarila šele pred nekaj leti, se je v heteronormativnem in homofobičnem okolju naučila imeti precej skrivno življenje, predvsem zaradi potrebe po zaščiti otrok in svojih starševskih pozicij (strah nekaterih, da bi nekdanji partner zahteval izključne starševske pravice). Poleg tega so bili tisti starši, ki so privolili v intervju, zelo odklonilni do tega, da bi v intervjuje vključili tudi otroke.

V Sloveniji je bilo intervjuvanih 18 staršev iz 12 družin: 2 moška in 16 žensk. Stari so bili med 29 in 52 let. Vsi razen ene osebe prihajajo iz urba-

nih območij. V teh družinah odrašča 15 otrok, od katerih je 5 starih manj kot šest let, 6 je starih med 6–14 let, trije imajo 14–18 let in en otrok več kot 18 let. Dodatno so bili intervjuvani še štirje mladi iz mavričnih družin, stari med 16 in 23 let. Intervjuji so potekali med novembrom 2010 in aprilom 2011. Vsi intervjuji so bili posneti in transkribirani. Med strokovnimi delavkami in delavci je bilo izvedenih 5 intervjujev z osnovno- in srednješolskimi učiteljicami ter 3 intervjuji z delavkami v šolstvu: ena ravnateljica, ena nekdanja visoka uradnica na Ministrstvu za šolstvo, ena univerzitetna profesorica s področja pedagogike. Hkrati pa smo v raziskavo vključile številne neformalne pogovore z učiteljicami, politiki, starši in aktivisti na področju pravic ljudi, ki so istospolno usmerjeni. Intervjuvanje je vključevalo ne le razpravo o pričakovanju ali izkušnjah s homofobičnim nasiljem v šolskem prostoru, temveč tudi splošnejšo razpravo o družbi, predstavah in pričakovanjih, kakor tudi o idejah, kako se spopasti s homofobijo, starševskimi vlogami in statusi, življenjem otrok v šoli in zunaj nje, pa tudi znotraj in zunaj povezav s svojimi družinami.

V analizi predpostavljamo, da je subjekt ustvarjen s pomočjo diskurzov o različnih družinah in hkrati tudi sam ustvarja diskurze o družinah. Raziskovalna perspektiva potemtakem od analiziranja razlike prehaja k analizi norm. Iz takšne perspektive lahko različni koncepti in prakse nekonvencionalnih/neheteronormativnih razmerij, ki jih ponazarjajo mavrične družine, starši in otroci, pomenijo možnost za destabilizacijo konstrukcije heteroseksualne matrice (Bower, Klecka 2009, Butler 1990, 1993).

Raziskovalna etika

V raziskovalnem projektu smo razmišljale tudi o etičnih dilemah, ki so del samega raziskovalnega dela z otroki in mladimi. To je del pomembne, še zmeraj trajajoče razprave o otrocih in mladih v raziskovanju:

[...] posebnost študij otroških kultur so metodološki problemi, ki se začnejo, ko se vprašamo, kje je perspektiva otroka v njih? Šele ko si raziskovalci odgovorijo na to vprašanje, se lahko odmaknejo od pojmovanja, da večina elementov vrstniške kulture izvira iz otrokovega dožemanja in odzivov na svet odraslih. [...] Poleg tega je pomembno

razumeti razmerje med raziskovalko in njenimi informanti. Otroci namreč veliko svojih stikov z odraslimi doživljajo s podrejenega položaja moči. (Caputo 1995: 32–33.)

Refleksivno raziskovanje otrok in mladih temelji na spoznanju, da so otroci družbeni akterji in dejavni udeleženci v raziskovalnih pogovorih in da imajo pravico do udeležbe, obveščeni, spraševanja in slišnosti (Christensen, Prout 2002: 7, Združeni narodi 1989). Raziskovanje otrok zahteva upoštevanje na otroka osredotočene perspektive, ki predpostavlja uporabo otrokom razumljivega jezika, načine govora, ki ga uporabljajo otroci, in osredotočenost na pomene, ki jih dogodkom, osebam in stvarjem dajejo otroci (Zaviršek 2008).

Tovrstni etični pristop zadeva vprašanja transparentnosti, odprtosti in oblike komunikacije, tj. zaščito pravic, ki jih vključuje sam raziskovalni proces (zasebnost, integriteta, dostojanstvo in spoštovanje). Poleg tega menimo, da je naša etična dolžnost, da udeležencem omogočimo, da na katerikoli točki med raziskovalnim procesom in po njem posežejo v raziskavo in da tisti, ki so sodelovali v raziskavi, lahko pričakujejo, da bodo z rezultati raziskave tudi nekaj pridobili.

Stik z otroki in mladimi je po večini potekal prek njihovih staršev. Ker smo hotele upoštevati splošne usmeritve raziskovalne etike, smo pri vseh intervjujih z nepolnoletnimi zaprosile za pisno soglasje staršev. Za pisno soglasje smo zaprosile tudi starše in strokovnjake pred pogovorom z njimi. Starši ali drugi skrbniki med intervjuji z otroki ali mladimi niso bili navzoči, in sicer zaradi ohranjanja integritete otrok in mladih, pa tudi zato, ker bi se bilo sicer otrokom zaradi lojalnosti težko kritično izražati o svojih starših. Zagotovile smo, da ne bomo nobene izjave iz intervjuja ponovile ne družinskim članom ne katerim drugim nepooblaščenim osebam; vsi udeleženci so se s tem strinjali.

Udeleženci so bili o raziskovalnem procesu vseskozi obveščeni; povabile smo jih, da sodelujejo tudi pri razpravi o rezultatih. Med analitičnim procesom smo bile pozorne na to, ali se je kateremu otroku zdelo, da mora odgovarjati na vprašanja tako, kot meni, da se od njega pričakuje. Pripravljenost intervjuvancev, tako otrok kot odraslih, da spregovorijo o občutljivih temah, kot so diskriminacija, z njo povezani

občutki sramu, samoobtoževanje, temelji na pričakovanju, kako bo s povedanim ravnala raziskovalka.

Srečanje za namen intervjuja so dopolnjevala različno dolga obdobja neformalnih stikov, med katerimi so se udeleženci lahko bolje spoznali z raziskovalko, prav tako pa je bila raziskovalkina odgovornost poskrbeti, da se srečajo tudi po tem, ko so bili intervjuji že opravljeni. Kadar smo v raziskavi intervjuvale tudi brate in sestre v družini, smo se odločile, da jih prav zaradi etičnih pomislekov ne predstavimo kot brate in sestre. Odločile smo se tudi, da pri predstavitvi rezultatov prekinjamo pripovedi otrok, da jih predstavljamo z drugimi imeni, če smo presodile, da zgodba osebo preveč neposredno povezuje z njo samo. Prav tako ne omenjamo, v katerih primerih smo intervjuvale tako starše kot otroke ene družine, tj. povezave med otroki in starši ne razkrivamo.

Poleg splošnih sociološko-raziskovalnih etičnih zadreg, kot so zapupnost, odnos med osebo, ki je intervjuvana in raziskovalko, vzajemnost, smo v Sloveniji zaznale tudi posebne situacije, ob katerih so se nam porodila določena etična vprašanja. Eno izmed teh se nanaša na iskanje udeležencev; tako smo denimo od šolske učiteljice prejele informacijo o istospolnem paru, vendar sama družina o tem ni bila obveščena, zato smo se spraševale, kako z družino sploh navezati stik. Naslednje etično vprašanje je povezano z majhnostjo slovenske populacije, saj »vsakdo pozna vsakogar«, zato smo bile posebej pozorne na to, kdo bo intervjuval koga, saj se je neredko pripetilo, da je ena ali več raziskovalk določeno družino ali otroka osebna poznala, to pa bi pozneje utegnilo sprožiti neravnovesje pri intervjuvanju, na primer vprašanje lojalnosti. Naslednje etično vprašanje vključuje »učinek«, ki ga sproži proces intervjuja. Zgodilo se je, da se je eden od staršev počutil spodbujenega, da po intervjuju odkrito govori s svojim otrokom glede svoje dotlej prikrivane homoseksualnosti. Pa še nekaj: majhen raziskovalni vzorec zahteva posebno pozornost, tudi kar zadeva pisno rekonstrukcijo družinskih zgodb, v smislu prepoznavnosti in zasebnosti/anonimnosti. In za konec, s stališča raziskovalne etike smo raziskovalke v tem projektu prepričane, da to delo vpliva na družbene spremembe, zato je naša odgovornost še toliko večja.

Dandanes se večina raziskovalk in raziskovalcev strinja, da je pojem »dajanja glasu nekomu« precej pokroviteljski, saj osebe zmorejo govoriti zase. To je bilo tudi naše vodilo, pri tem pa smo se v situaciji intervjuja ves čas zavedale in upoštevale razmerja moči in generacijske neenakosti.

Primerjalni vidiki izkušenj otrok iz mavričnih družin v šolah

Skupna značilnost raziskave, ki se je potrdila v vseh treh državah je, da je življenje v mavrični družini za otoke pomembna tema v kontekstu šole. Otroci in mladi se z njo srečujejo pri pogajanju glede družbene moči, pri vprašanju pripadnosti vrstniški skupni ali prek individualne drže pedagogov, ki pogosto nimajo dovolj znanja in občutljivosti o tej temi, se ne zavedajo njene pomembnosti ali pa niso pripravljene na pogovor o temah s področja istospolnosti z učenci in dijaki. Ponekod LGBTQ teme sploh niso vključene v učna gradiva ali pa so bila, na primer v Sloveniji, obravnavana na negativen način.

Izkušnje razvrednotenja, sovražnosti in tabuizacije so otroci in mladi ocenjevali zelo različno, odvisno od družbenih razmer, posameznikovih virov, doživljanja podpore in lastne vzdržljivosti. Ni dvoma, da so otroci in mladi, ki so bili intervjuvani v vseh treh državah, razvili strategije ravnanja s tovrstnimi oblikami diskriminacije. Te strategije so si deloma podobne, deloma pa se tudi razlikujejo. To ni zmeraj povezano z razlikami med državami, temveč bolj s starostjo, spolom, socialnim statusom, biografskimi posebnostmi, etničnostjo in telesno ali senzorno oviranostjo posameznika ali posameznice.

Večina mladih pa tudi nekaj mlajših otrok iz Nemčije in s Švedske je jasno izrazila, da nočejo biti prepoznani kot osebe s starši, ki so istospolno usmerjeni ali člani mavrične družine. Nekateri med njimi so tudi zavračali vsako povezavo s temami, ki zadevajo istospolnost. Ti so družino pogosto opisovali kot nekaj, kar med vrstniki »ni neka pomembna stvar«, to so še posebej poudarjali najstniki. Slabšalni odnos izražen v jeziku do oseb, ki so istospolno, bispolno ali transspolno usmerjene (skrajšano LGBTQ), so predstavili kot del šolskega vsakdana.

Udeleženci s Švedske in iz Slovenije so se jasno izrekli proti temu, da bi sami uporabljali homofobične in transfobične zmerljivke, mladi iz Nemčije pa homofobičnih in seksističnih opazk niso nujno povezovali s homofobičnimi državami, temveč so poudarjali njihovo povezanost s kodami mladinskih jezikovnih praks. Če so zmerljivke uporabljali tudi sami, so to opredelili kot lojalnost vrstniški skupini in hkrati demonstrirali samostojnost, da se odločijo o tem, ali bodo v zvezi s tem ukrepali ali ne. Zavrnilo so pričakovanja raziskovalk glede tega, da bi se morali zavzemati za pravice mavričnih družin samo zato, ker imajo LGBTQ starše. Nekatera mlada dekleta in fantje pa so poudarjali svojo politično in moralno držo. Mladi iz Slovenije so opisovali svojo potrebo, da v zvezi s homofobičnimi ali seksističnimi izjavami ukrepajo jasno in odločno. Tudi mlajši otroci iz Nemčije in s Švedske so se odzvali podobno. Zdi se, da so tovrstne izjave razumeli kot neposredno usmerjene proti njihovim družinam.

Pomemben primerjalni vidik je, da je bilo v primeru, ko so mladi zavrnilo sodelovanje, na Švedskem in v Nemčiji to interpretirano kot posledica prenasitčenosti (»ne želim sodelovati, saj spolna orientacija mojih staršev v šoli nikogar ne zanima«), v Sloveniji pa ljudje niso hoteli govoriti iz strahu (»lahko se izve«). Tu in tam so starši in otroci na Švedskem in v Nemčiji izbrali strategijo molka za ravnanje s homofobijo, v Sloveniji pa je bilo značilno skrivanje.

Izkušnje z nasiljem in strategije ravnanja

V raziskavi smo uporabljale opredelitev nasilja, ki poudarja oblike družbene agresije, redkeje izražene fizično, pogosteje pa z besednimi in tudi neverbalnimi napadi na dostojanstvo in samopodobo človeka. To vključuje dejanja razvrednotenja, izključevanja, žaljenja, zasramovanja, pa tudi zbujanja občutka nevidnosti, simbolne nereprezentiranosti. Vse to lahko razumemo kot namerne, a tudi kot nenamerne oblike homofobične diskriminacije. Družbene prakse, v okviru katerih se to dogaja, so po večini družbene prakse denormalizacije znotraj heteronormativne matrice.

Medosebne in strukturne izkušnje s homofobičnim nasiljem smo v treh državah razvrstile na tri ravni: izkušnje medosebnega nasilja vrstnikov,

izkušnje medosebnega nasilja učiteljev in učinki heteronormativnega diskurza institucionalnega šolskega kurikula.

Za vse tri države moramo poudariti, da glede nasilja na medosebni ravni nobeden od otrok ni poročal o telesnem nasilju zaradi njegovega družinskega porekla. Na Švedskem vidimo poglavitne razloge za to v tamkajšnjih že starejših zakonodajnih spremembah (1995) in vse večjem sprejemanju različnih seksualnosti. Razlog za odsotnost telesnega nasilja v Nemčiji vidimo v tem, da se starši vse bolj zavedajo pomena, da izberejo takšno šolo, za katero že imajo dobre reference, upoštevati pa je treba tudi njihovo lastno dejavnost v šoli. V Sloveniji mladi prav tako niso poročali o telesnem nasilju, a lahko v tem vidimo, nasprotno, tabuizacijo in molk.

Otroci in mladi, ki so sodelovali v raziskavi, so opisovali različne vrste diskriminirajočega vedenja. V vseh treh državah so se predvsem mlajši udeleženci pritoževali glede »zasliševanja« in pretirane radovednosti o njihovih družinah. Posebej so omenjali odpor do tega, da jih iste osebe sprašujejo vedno enake stvari ali pa da jih o njihovi družini vedno znova – vendar brez resničnega zanimanja – sprašujejo vrstniki. Te učinke smo analizirale in opredelile kot denormalizacijo tistih družinskih oblik, ki se razlikujejo od heteroseksualne normalnosti; to pa s tem na novo utrdijo – v njeni normalnosti: »katera od vaju je pravi starš otroka«, »kako deluje vaša družina« ipd.

V vseh treh državah je večina udeležencev omenjala preveliko nevidnost mavričnih družin, tako v običajnih pogovorih kakor v učnih načrtih za šole, v učnih gradivih, nekateri med njimi pa so kritizirali tudi reprodukcijo normativnih podob družine in spola. V Nemčiji in Sloveniji je mnogo mladih doživelo spraševanje o socialnih in bioloških razmerjih, ki so bila značilna za njihove družine, kar so doživljali kot obremenjujoče (»ni možno, da bi imel-a dve mami«; »kako ne veš, kdo je tvoj oče«).

Pokazalo se je, da je velik problem tudi neposredno identificiranje otroka s spolno usmerjenostjo njegovih staršev, kot se je pokazalo v izjavah: »Pozneje boš tudi ti lezbijka«, »tudi ti sam boš postal gej.« V Sloveniji so udeleženci opisali odnos okolja do česa, kar je šlo »narobe« v otrokovem

življenju, kot nekaj, kar je povezano s spolno usmerjenostjo njegovih staršev: »Ni čudno, da si tako nervozen, če imaš pa take starše.«

V Nemčiji so nekateri otroci doživeli, da so jih učitelji pred razredom izpostavljeni (»Boš ti, ki imaš dva očeta, kaj povedal o mavričnih družinah!«) ali da so z njimi slabo ali celo nepravilno ravnali (v Sloveniji), velika večina pa je poročala, da se boji, da bi se jim zgodilo kaj takega. Otroci iz Slovenije in Nemčije so izrazili strah pred tem, da bi jih vrstniki zavrnilo, razrednotilo in marginaliziralo, če bi jim razkrili sestavo svoje družine. V Nemčiji je bila intenzivnost tega strahu povezana z ozračjem v šoli in siceršnjimi očitnimi oblikami družbene agresije. Večina udeležencev je opisala izkušnje nasilnega vedenja v šoli, vendar le redko v vlogi žrtve, temveč pogosteje v vlogi opazovalca ali celo posrednega udeleženca. Otroci in mladi, ki doživljajo diskriminacijo zaradi etničnosti ali oviranosti, so tovrstne izkušnje primerjali med sabo. Opisali so uporabo lastnih strategij, kot so: ignoriranje, pretvarjanje, da ne slišijo, odmikanje, upiranje ali ozaveščanje in informiranje drugih. To so po njihovih izkušnjah učinkovite strategije v vseh tovrstnih situacijah.

Za skoraj vse otroke iz raziskovanih držav se zdi najkompleksnejši izziv, kako ravnati s konflikti med lojalnostjo svoji družini in lastno avtonomijo. Posredno so vpleteni v izkušnje potencialne stigmatizacije njihovih staršev in procese denormalizacije, zato želijo in poskušajo izražati pripadnost svoji družini. A pripadnost čutijo tudi do svojih vrstniških skupin in do »normalnega«, heteronormativnega družbenega okolja. To je del njihove lastne avtonomije. Kako rešijo ta konflikt, je odvisno od vsakega posamičnega heteronormativnega okolja in od stopnje pričakovanj in pritiskov. S tem postane velikost tega izziva zelo različna. Pomembno je, kako se otroci sami umeščajo kot del socialnega okolja in kako njihovi starši ravnajo s svojo prepoznavnostjo kot ljudje, ki so istospolno usmerjeni (ali o tem govorijo ali skrivajo itd.). Ponekod so starši ugotovili, da jim ne preostane drugega, kot da se skrivajo (Slovenija), včasih so se otroci počutili nelagodno zaradi odločitve matere ali očeta, da je iz heteroseksualnega razmerja vstopil v istospolno (Nemčija). Lahko pa je bilo življenje povsem običajno, kot recimo na Švedskem, saj tam življenje v mavrični družini ne pomeni posebnega izziva ne v javnosti ne v šoli.

Večina otrok in mladih iz vseh treh držav je v intervjujih uporabljala »normalnost« kot pomembno referenčno točko. Svoje družine so opisovali kot »normalne«, četudi so redke, oziroma kot enkratne: »Naša družina je drugačna, vendar normalna.« Potreba po »biti običajna družina« in kot taka del normalnosti kaže na splošno pomembnost identifikacije z družino kot družbenim konceptom, z izražanjem želje po pripadnosti in sprejetju in deloma tudi na potrebo po samoumestitvi znotraj družbenih konvencij »normalnosti«. Sočasno nam torej poudarjanje pomena normalnosti družine kaže otrokovo dilemo, saj oba, tako dojemanje družine kot tudi dojemanje ideje normalnosti, temeljita na konstrukciji heteronormativnosti.

V vseh treh državah se je večina otrok in mladih želela odmakniti od tega, da bi bili tudi sami prepoznani kot (potencialno) istospolno, bispolno ali transspolno usmerjeni. To dokazuje, kako pomembna jim je lastna avtonomija. Nekaj izjem v zvezi s tem je obstajalo v Nemčiji, kjer so udeleženske izrazile svojo odprtost glede seksualnih izbir in se celo izrekle za biseksualne, a to je bila tudi posledica večje odprtosti in domačega liberalnega ozračja. V vseh treh državah se je pokazala za najbolj običajno strategijo izogibanja težavam ta, da so otroci in mladi pozorno izbirali osebe, katerim so lahko zaupali spolno identifikacijo svojih staršev (»če ni treba, ne povem«).

V Sloveniji se je za najpomembnejšo strategijo pokazal molk. To so deloma pričakovali starši, vrstniki in učitelji v šoli. Strategija molka otroke in mlade delno varuje pred nasiljem, vendar hkrati načenja njihovo samozavest, prilagodljivost, čustveno trdnost in samostojnost. Tudi v Nemčiji so nekateri mlajši otroci raje molčali o spolni usmerjenosti svojih staršev, če je bilo to mogoče. Zanimivo pa je, da so si tako razlagali predlog njihovih staršev, naj se svobodno odločijo, ali bodo o tem govorili ali ne. Otroci s Švedske so poročali o tem, da so o LGBTQ družinah razpravljali v razredu, v Nemčiji je bilo to omenjeno redkeje, v Sloveniji pa takšnih razprav sploh ni bilo.

Dejavniki čustvene trdnosti

Pokazalo se je, da je podpora staršev najpomembnejši dejavnik pri večini otrok in mladih v vseh treh državah. Starši so v Nemčiji in na

Švedskem pojasnili svojo družinsko obliko učiteljem v šolah, da bi s tem svoje otroke čustveno podprli, pokazali odgovornost in otroke obvarovali; včasih tudi tako, da so jim ponudili »prave besede« ali posredovali, kadar je bilo potrebno. Otroci v Sloveniji so dobili najmanjšo podporo svojih staršev, se pravi, da so bili prepuščeni sami sebi v odnosih do vrstnikov in šole. Rezultati iz Nemčije in s Švedske kažejo na pomen starševske udeležnosti v šoli, saj so se starši z učitelji pogovarjali o svoji družini. Na Švedskem so starši izvajali delavnice, da bi podprli otroke in se vključevali v konfliktno situacije, če je bilo potrebno. Starši so govorili tudi o tem, da potrebujejo zagotovilo, da bodo učitelji zmogli ravnati z možnimi oblikami neposredne in posredne diskriminacije zoper otroke, pa tudi o tem, da šolsko okolje vključi mavrične družine v reprezentacije družin, kadarkoli je to na mestu (Švedska, Nemčija). Kljub nizki podpori, ki so jo v primerjavi z otroki v drugih dveh državah bili deležni otroci v Sloveniji, pa so vsi udeleženi otroci in mladi pokazali precej visoko stopnjo refleksije glede družbenih odzivov na mavrične družine, razmišljali so tudi o oblikah podpore.

Nadaljnji pomembni dejavnik za odpornost in trdnost otrok in mladih je bilo poznavanje drugih odraslih, otrok in mladih iz mavričnih družin. Pred njimi otroku ali mladi osebi ni bilo treba bodisi prikrivati bodisi pojasnjevati družinske oblike. V Nemčiji so nekateri otroci poznali druge otroke iz mavričnih družin, z raznih konferenc in iz dogodkov, ki jih organizira LGBTQ skupnost. Glede tega so se izražali precej ambivalentno; morda jim stik ni bil tako pomemben, da bi vzpostavili prijateljstva, morda obstaja tveganje tudi v tem, da bi izgubili svojo posebnost. Neki osemletnik je tako na Švedskem na primer trdil, da ni hotel izgubiti statusa edine osebe v razredu z LGBTQ starši, saj se mu je zdel ta položaj enkrat in se je z njim ponašal.

Skoraj vsem otrokom iz vseh treh držav največjo podporo pomenijo izkušnje, kako na preprost način doseči, da bi vrstniki, prijatelji in partnerji sprejemali mavrične družine, pokazali pristno zanimanje zanje in jih odkrito cenili.

V raziskavi smo uporabljali definicijo nasilja, ki vključuje različno agresivno vedenja, predvsem v obliki verbalnih napadov na posameznike in njihove družine, na njihovo dostojanstvo in samozavest. Nasilna dejanja vključujejo: zbadanje, žaljenje, poniževanje, izključevanje, norčevanje, razvrednotenje kot tudi ustvarjanje nevidnosti ali pretirano spraševanje ali celo zaslíševanje. Gre za oblike namerne ali nenamerne homofobične diskriminacije. Medosebno in strukturno homofobično nasilje smo raziskovali na treh ravneh: medosebno nasilje sošolcev in sovrstnikov; medosebno nasilje učiteljc in učiteljev; učinki heteronormativnega diskurza, ki izhaja iz učnih načrtov in šolskih dejavnosti. Otroci niso poročali o telesnem nasilju. Na Švedskem in v Nemčiji je bilo preživete diskriminacije zanemarljivo malo. Na Švedskem je razlog za to dolgoletna formalna enakopravnost vseh oblik partnerstev, v Nemčiji dejstvo, da starši pozorno izberejo šole za svoje otroke in da dejavno sodelujejo z učitelji in učiteljicami. V Sloveniji, kjer je bilo največ homofobične diskriminacije, sta skrivanje in molk običajni strategiji staršev in otrok, saj jih skrbi, da bodo tarče zlorab.

Priporočila za pedagoške delavke in delavce

Primerjalni rezultati raziskave kažejo, da se šole pogosto niso pripravljene – ne na osebni ne na strokovni ravni – ukvarjati z različnimi oblikami družin. To vpliva na otroke in mlade tako, da o svojih družinah manj govorijo, na vrstnike pa vpliva tako, da lahko povzročá posredne in neposredne pojave diskriminacije.

Večino staršev zanima, ali so učitelji občutljivi za pejorizacijo oseb, prepoznanih za LGBTQ, hkrati pa čutijo tudi odgovornost, da se vpletejo, kadar se kaj takšnega pripeti med dijaki in učenci. Nekateri starši so razpravljali o tem, da imajo učitelji zahtevno nalogo, da mavrične družine ne etiketirajo ali »izpostavijo« preveč in hkrati namenijo dovolj časa pogovorom o različnih družinskih oblikah. Večina staršev želi, da bi učitelji in šole sami predvidevali, da so morda v razredu otroci iz različno oblikovanih družin in da bi o teh oblikah spregovorili v razredu. Prav tako si želijo, da bi učitelji sami dali pobudo za predstavitev različnih oblik družin, predvsem zunaj klasičnih heteroseksualno konstruiranih modelov jedrne družine (enostarševske, združene, zvezdne, mavrične, rejniške, družine, ki so posvojile otroka ipd, več o tem glej poglavje 5) .

Vsi otroci in mladi iz vseh treh držav so poudarili, da bi bilo v šoli treba več pozornosti nameniti predstavitvam mavričnih družin. Eden od načinov, ki ga predlagajo, je vključitev raznovrstnih družinskih oblik v učna gradiva. Nekateri med njimi, še posebej mlajši, želijo, da bi učitelje zanimalo izvedeti več o njihovih družinah. Želijo si spodbude za opisovanje svojih družinskih življenj in za izmenjavo izkušenj z drugimi otroki. Večina najstnikov od svojih učiteljev želi, da bi spregovorili o različni spolni usmerjenosti (LGBTQ) in mavričnih družinah na primeren način, se pravi brez obtoževanja. Nekateri so izrecno omenili, da bi morali učitelji poudarjati, da je pomembnejši način, kako je nekdo starš, kot pa spol starša.

Večina otrok in mladih si želi, da bi njihove učitelje in vodstva šol skrbele najbolj očitne, pa tudi bolj pretanjene oblike nasilja in homofobične denormalizacije. Nekateri otroci si želijo, da bi jih učitelji pa tudi drugi strokovni delavci in delavke prepoznali kot eksperte, da bi jim prisluhnili in verjeli njihovim vsakodnevnim izkušnjam z diskriminacijo, tudi kadar gre za druge vrste družbeno konstruiranih kategorizacij (etnično, seksualno, glede fizične ali senzorne oviranosti) in bi jim verjeli, ko govorijo o preživetem rasizmu, seksizmu, razvrednotenju na osnovi telesnih posebnosti.

Primerjava predlaganih priporočil otrok in mladih pa tudi staršev kaže na precejšnje soglasje glede tega, da bi šola morala biti dejavneje vključena in bolj pripravljena na teme, ki zadevajo mavrične družine. Šola bi bila lahko tudi bolj seznanjena z različnimi izkušnjami in strategijami, ki so jih otroci in mladi razvili za obvladovanje izkušenj s heteronormativno denormalizacijo in s homofobičnimi oblikami nasilja.

STARŠI IZ MAVRIČNIH DRUŽIN V SLOVENIJI

Situacija v Sloveniji in primerljive raziskave pri nas

V Sloveniji lahko življenje mavričnih družin označimo predvsem s pojmom nevidnosti. V razpravi o seksualnosti in družbenih gibanjih Lešnik (2006: 94) piše, da bi za Slovenijo lahko rekli, da je bilo prej v njej nevarno govoriti, zdaj pa je v njej težko biti slišan. Njegova analiza razvoja LGBT gibanja kaže, da je bila »spolna usmerjenost« na začetku rabljena le za označitev raznovrstnih možnih seksualnosti, šele pozneje jo je gibanje povzelo kot »politike identitet«. Nekaj podobnega bi lahko trdili tudi za primer istospolnih staršev. Še do pred kratkim so izrazito konzervativni politični predstavniki trdili, da so mavrične družine v Sloveniji nedomača družinska oblika, deviacija, znana na Zahodu, ne pa tudi pri nas.

Leto 2007 pomeni enega prvih vidnih premikov, saj sta takrat ILGA Europa in Dic Legebitra (organizacija za mlade LGBT osebe iz Slovenije) organizirali konferenco LGBT družin v Ljubljani. Na njej so bili predstavljeni tudi prvi izsledki raziskave o LGBT družinah v Sloveniji. Konferenco so najavili veliki plakati, na katerih sta dva partnerja/partnerki istega spola pozdravljali mimoidoče pešce, kolesarje in voznike. Gibanje za pravice LGBT oseb je svoje zahteve po enakosti razširilo še na družinsko življenje in je pred kratkim prevzelo vodilno vlogo v razpravah o novi družinski zakonodaji. Na koncu leta 2009 se je zgodil eden večjih prebojev, saj sta se dve mami z dojenčkom, partnerki Maja in Jerneja¹³, medijsko izpostaviti tudi s svojimi fotografijami. Dogodek lahko označimo kot enega vrhuncev zavzemanja za spremembe v zadnjih dveh letih, saj gre za prvo javno predstavitev »resnične« mavrične družine v Sloveniji. Obenem so številne družine, med njimi tudi očeta deklice, ki jo je rodila nadomestna mati, spregovorili v intervjujih za časopise in druge medije.

¹³ Pirc, Vanja (2010), Za vse družine. *Mladina*, št. 51, 2010. Dostopno na: http://www.mladina.si/tehdnik/201051/za_vse_druzine (21. 11. 2011).

Družine so...

...naj BO tudi zakon!

Plakat je nastal v okviru projekta »Ozaveščanje o družinskem zakoniku« v sklopu Resorja za socialo in zdravstvo ŠOU v Ljubljani, leta 2010. Avtorica fotografije je Nada Žgank. Več o projektu na www.druzinski-zakonik.si (10. 12. 2011).

Pomembno perspektivo je dodala tudi mama enega od homoseksualnih očetov, ki je neanonimno spregovorila o družini svojega sina.

Mavrične družine so začele zahtevati svoj prostor tako znotraj heteronormativne družinske skupnosti kakor tudi v LGBT gibanju. LGBT starši so ustanovili skupino »roza staršev« z imenom Rozalija. Deluje prek internetnega foruma kot skupinska podpora tako za tiste, ki otroke že imajo, kakor za tiste, ki družinsko življenje šele načrtujejo. Pomen tovrstne skupine presega golo informiranje. Je okolje, ki spodbuja oza-veščanje, povečuje moč uporabnikov in zagotavlja vzajemno podporo. Rozalija je pomembna tudi politično, saj pomeni prvi skupni glas za številne mavrične družine.¹⁴ Četudi trdimo, da postajajo mavrične družine čedalje vidnejše, pa moramo v isti sapi dodati, da to ne odpravlja njihove nevidnosti. Nebiološki starši v mavričnih družinah so pravno še zmeraj nevidni. To hkrati ustvarja in vzdržuje kulturne drže do neheteroseksualnih družin in partnerstev, ki žal še vedno oblikujejo družbeno nezaželeno obliko družinskega življenja.

Že prva raziskava o mavričnih družinah v Sloveniji (Sobočan 2009) je pokazala, da je nepoznavanje tovrstnih neheteronormativnih oblik družinskega življenja skupaj s prevlado bioloških odnosov sprožilo vprašanja, kot sta: »Čigav je pravzaprav ta otrok?« in »Katera je otrokova prava mama?« Ti primeri kažejo, da ljudje podobe, ki jih vidimo, umeščamo v spoznavne modele, ki jih poznamo. Tako je istospolni par z otrokom viden kot mati s prijateljico ali oče z otrokovim stricem ali pa mati in varuška. Švab (2007) trdi, da na reproduktivne želje vpliva družbeni kontekst, ki zavrača starševske modele zunaj heteroseksualne matrice. Avtorica opozarja na rezultate prve sociološke raziskave o vsakdanjem življenju gejev in lezbijk v Sloveniji (Švab, Kuhar 2005) in trdi, da odiranje misli o oblikovanju lastne družine, pogosto motivirajo negativni pritiski heteronormativnega družbenega konteksta na družino in otroke.

Poleg tega posebno skrb zbuja odnos, ki ga imajo istospolno usmerjeni ljudje do preživetega nasilja. Večina nasilnih dejanj sploh ne bi prijavila policiji, kakor trdita Maljevac in Magić (2009), še več, kadar nasilna

¹⁴ Je tudi ena od ustanovnih članic Evropske zveze LGBT družin (NELFA).

dejanja niso posledica homofobije, znova postanejo nevidna. Raziskava o vsakdanjem življenju lezbijk in gejev v Sloveniji iz leta 2005 – vključevala je 443 sodelujočih – je pokazala, da je 91 odstotkov sodelujočih odgovorilo, da je že doživelo psihološko nasilje, 24 odstotkov fizično nasilje in 6 odstotkov spolno nasilje, vse v povezavi z njihovo (domnevno) homoseksualnostjo. Za osebe, ki so sodelovale v raziskavi, je javni prostor najnevarnejši prostor (Švab, Kuhar 2005).

Novejša raziskava, ki razkriva nasilje nad LGBTQ osebami, kaže, da se niti družba niti same LGBTQ osebe na homofobično nasilje ne odzivajo, ga ne prijavljajo, tako da se zdi, kakor da nasilje pričakujejo in da so nanj navajene (Magić 2008: 16). Raziskava je prepoznala šolo za prostor, kjer se dogajajo izključevanja, telesno nasilje in zmerjanje. Sodelujoči v tej raziskavi so poudarili predvsem brezbriznost učiteljev, saj se na vsakdanja dejanja homofobičnega nasilja ne odzovejo (*op. cit.*: 18). Pomembno je tudi, da so mladi poročali o učinkih, ki jih ima nanje tovrstno sprejemanje nasilja, od odstranitve vseh vidnih znakov, ki bi v javnosti utegnili kazati na homoseksualnost, do osamljenosti in izolacije (*op. cit.*). Raziskava o vsakdanjem življenju homoseksualnih mladih je pokazala, da ima v srednji šoli zaradi svoje homoseksualnosti kar 57 odstotkov razkritih mladih gejev izkušnje z nasiljem in 43 odstotkov nerazkritih. Najbolj skrb zbujajoče pa je, da je kar 9 odstotkov mladih doživelo verbalno nasilje svojih srednješolskih učiteljev (Maljevac, Magić 2009: 97).

Čeprav je očitno, da mladi v šoli doživljajo nasilje, se tam o homoseksualnosti ne govori. Raziskava o homoseksualni mladini v Sloveniji (Kuhar *et al.* 2008) kaže, da 98 odstotkov sodelujočih v raziskavi, ki obiskujejo srednjo šolo, v šoli ni slišalo ničesar ali le malo o homoseksualnosti. To ne kaže na nedostopnost informacij, temveč na njihovo nezaželenost. V eni do raziskav Maljevac in Magić (2009) komentirata, da se je približno polovica homoseksualnih mladih v šolah razkrila enemu ali več sošolcem, a le 8 odstotkov mladih homoseksualnih oseb je dejalo, da za njihovo homoseksualnost najverjetneje vedo tudi učitelji. To je gotovo povezano s tem, da šolo dojemajo kot prostor, ki za razkritje svoje (homo)seksualnosti nikakor ni varen, ampak celo nevaren.

Informacijski center Legebitra ponuja brezplačne delavnice o človekovih pravicah in homoseksualnosti več kot stotim šolam po Sloveniji; poleg tega ponuja mesečni novičnik o vprašanih, povezanih s homoseksualnostjo in mladimi, a zanj so iz šol in šolskih knjižnic neredko dobivali odgovore kot: »Tega ne potrebujemo, pri nas takšnih dijakov in dijakinj nimamo« (*op. cit.*: 99). Društvo Informacijski center Legebitra je med LGBT učitelji v Sloveniji izvedlo tudi raziskavo »Oprostite, gospa učiteljica, ali ste lezbijka?«. Rezultati kažejo, da učitelji homoseksualnost jemljejo za nezaželeno, za nekaj negativnega, pri tem pa je govor o homoseksualnosti razumljen kot promocija homoseksualnosti (Magić, Janjevak 2011: 8).

Odnos predšolskih učiteljic do homoseksualnosti je raziskovala Tuš Špilak (2010: 356). Ugotovila je najpomembnejše razloge za odsotnost govora o mavričnih družinah v vrtcih (na njeno anketo je odgovorilo 408 respondentov). Vzgojiteljice so ji povedale, da se jih ta tema ne tiče, saj otrok iz takšnih družin nimajo (58 %), da otroci ne razumejo, kaj mavrična družina sploh pomeni (12 %), da takšna družina ni »prava« družina (6 %), ker tega ni v kurikulumu (5 %), ker o takšnih družinah nimajo informacij (14 %), zaradi nestrinjanja staršev (1 %). Ena od vzgojiteljic je povedala:

Zadnje leto, ko javnost dviga toliko prahu okoli te deviantne (beri: nenaravne) oblike spolnega življenja, delam v skupini malčkov (1–3 leta) in zato tematike nismo odprli. Otroci so iz zdravih družin in nimajo nobenih izkušenj z istospolnimi družinami, zato ni primerno, da z njimi govorim o tem. (Tuš Špilak 2010: 357.)

Iz navedenih rezultatov glede odnosa do homoseksualnosti v Sloveniji lahko sklepamo, da tudi otroci in starši iz mavričnih družin težko spregovorijo o svoji družinski realnosti, saj lahko pričakujejo podoben nestrpen odnos.

Za našo družbo je značilno prepričanje, da otroci za svoj (optimalni) razvoj potrebujejo enega starša moškega spola in enega starša ženskega spola. Zato je razumljivo, da je v razpravi o družinah, kjer sta oba starša istega spola, opaznih več pomislekov, ki izhajajo iz strahu, da je življenje v mavričnih družinah za otroke tvegano, ker naj bi negativno

vplivalo na področja, kot so psihološka prilagojenost, odnosi z vrstniki in spolna identiteta (za razpravo o teh tveganjih gl. Biblarz, Stacey 2010). Najpogostejši predsodki, na katerih temelji nasprotovanje legitimnosti družin istospolnih partnerskih zvez, so povezani z domnevno kvarnimi vplivi na otroke, ki živijo v takih skupnostih.

Številne tuje študije so pokazale, da ni razlik med otroki, ki odrastejo v istospolnih družinah, in tistimi, ki odrastejo v različnospolnih družinah, ne v otroštvu, ne v mladosti, ne v odrasli dobi. Na Švedskem je posebna vladna komisija, katere naloga je bila preučiti življenje otrok v istospolnih družinah, ugotovila, da učinkovito starševstvo ni povezano s spolno usmerjenostjo staršev in da ta ne vpliva negativno na otroke (Ryan-Flood 2009: 192). Ameriško pediatrično združenje (Perrin 2002) in Ameriško psihološko združenje sta izdali poročila, ki zajemajo pregled številnih raziskav o starševstvu, odraščanju ipd. v mavričnih družinah, in obe dokazujeta, da empirični podatki in ugotovitve ne podpirajo splošnih predsodkov in stereotipov o življenju v družinah, kjer sta starša istega spola. Ni empiričnih dokazov, da bi starši, ki so istospolno usmerjeni, starševali slabše kot heteroseksualna populacija (cf. Victor, Fish 1995, Patterson, Chan 1996, Brewaeys, Hall 1997, Parks 1998, Tasker 1999, Patterson 2000, Stacey, Biblarz 2010, Perrin 2002, Anderssen *et al.* 2002).

Najpogostejša razlika med istospolnimi in različnospolnimi starši je le bolj enakovredna delitev dela in starševskih obveznosti, ki niso vezane na tradicionalno spolno delitev dela (Flaks *et al.* 1995, Reimann 1997, Chan *et al.* 1998 b, Stacey, Biblarz 2010, Tuten, August 2006).

Raziskave so pokazale, da gre otrokom v osebni in socialni razvoju dobro (največ raziskav je o družinah z dvema staršema ženskega spola), da ne doživljajo kriz ali stisk v duševnem zdravju nič pogosteje kot osebe, ki so odrasle v različnospolnih družinah (Golombok *et al.* 1983, Patterson 1994, Tasker, Golombok 1997, Chan *et al.* 1998, Wainright *et al.* 2004), da ne doživljajo več vrstniškega nasilja kot drugi otroci (Tasker, Golombok 1997, Vanfraussen *et al.* 2002, Lindsay *et al.* 2006), da njihova spolna usmerjenost ni pogosteje homoseksualna kot pri populaciji, ki je odrasla v različnospolnih družinah, in da so njihove spolne vloge jasno definirane (Green *et al.* 1986, Gottman 1990, Tasker, Golombok 1997, Golombok

2000, Wainright *et al.* 2004). Nekatere študije govorijo tudi o kvalitetnejšem in enakovrednejšem odnosu med starši in otroki v mavričnih družinah za razliko od mnogih heteroseksualnih družin (Flaks *et al.* 1995, Brewaeys *et al.* 1997, Golombok *et al.* 1997, Chan *et al.* 1998a). Kakovost odnosov med otroki in nebiološkimi starši je primerljiva z odnosi med otroki in biološkimi materami (Vanfraussen *et al.* 2002, Bennett 2003).

Hkrati raziskave jasno kažejo, da spolna usmerjenost staršev ni relevantna za koristi otrok v njihovem razvoju. Raziskave dokazujejo, da procesi znotraj družine (npr. kakovost starševstva in navezanost) pomembno vplivajo na otrokov razvoj, nima pa takšnega vpliva struktura družine (npr. koliko staršev ima otrok in katerega spola so). To so ugotovili z različnimi raziskavami o družinah – tako z raziskavami znotraj družin, v katerih so otroci in starši povezani biološko, kot tudi z raziskavami o družinah, v katerih so bili otroci posvojeni, pa tudi z raziskavami v družinah s heteroseksualnimi starši in v družinah s homoseksualnimi starši (npr. Ercih *et al.*, 2009, Lansford *et al.*, 2001, Chan *et al.* 1998 a).

Tudi novejša raziskava raziskovalcev Farr, Forrsell in Patterson, ki so primerjali istospolne in različnospolne družine, v katerih so bili otroci posvojeni, je pokazala, da so procesi v družini pomembnejši kot struktura družine: ne glede na spolno usmerjenost staršev so otroci najboljše odraščali v družinah, v katerih so starši npr. uporabljali učinkovite vzgojne tehnike in bili zadovoljni v svojem partnerskem odnosu (Farr *et al.* 2010).

Dokazano je torej, da spolna usmerjenost ne vpliva niti na zmožnosti starševstva niti na razvoj otrok. Zagotovo pa je spolna usmerjenost okoliščina, zaradi katere so posamezniki (in v tem primeru tudi družine) lahko tarče diskriminacije ali nasilja. Nasilje se začne že takrat, kadar otroci in mladi nimajo občutka, da smejo spregovoriti o svojih družinah ali sebi, in so prisiljeni k molku o pomembnem delu svojega življenja, ko vstopijo v šolsko okolje. Zato bi moralo šolsko okolje zagotavljati dovolj informacij in spodbud, da se otroci in mladi v njem ne bi počutili manjvredne ali izločene. Ni nujno, da se vsi otroci iz mavričnih družin o tem tudi zares želijo pogovarjati v šoli, a iz perspektive moči je pomembno, da otroci dobijo eksplicitno sporočilo, da v šoli homofobično ustrahovanje, nadlegovanje, zmerjanje ali žalitve niso dovoljeni (*cf.* Kuhar, Sobočan 2009, Koerner, Hulsebosch 1996, Ryan, Martin 2000).

Raziskovanje mavričnih družin

Da je nevidnost ena od osrednjih izkušenj mavričnih družin v Sloveniji, se je pokazalo tudi pri iskanju intervjujev za našo raziskavo. To pomeni, da smo se raziskovalke srečale s številnimi težavami pri motiviranju posameznikov, da bi sodelovali z nami v tej raziskavi, četudi smo jih poznale in smo z njimi navezale stik. Kljub zelo dobri odnosom z mavričnimi družinami iz prejšnjih raziskav in kljub javni vidnosti raziskovalk smo bile pri intervjuvanju manj uspešne, kot smo pričakovale. Zaradi omejenosti vzorca v Sloveniji ugotovitev ne moremo posplošiti: vsak intervju s starši pomeni zgodbo, ki jo je mogoče analizirati le kot študijo primera. Kljub temu pa so tudi ti intervjuji dragocen vir razumevanja vsakodnevnega življenja mavričnih družin in njihovih otrok v povezavi s šolo. Intervjuvanje je vključevalo ne le pogovor o doživljanju ali pričakovanju homofobičnega odnosa do otrok v šoli, ampak tudi širše razprave o homofobiji v družbi, projekcije in pričakovanja, pa tudi ideje o tem, kako se s homofobijo spopadati, kakšne so vloge in položaj staršev, o življenju otrok iz mavričnih družin zunaj šole. Kadar smo intervjuvale strokovnjake, smo razpravljali o idejah in pogledih na homofobično vedenje, pa tudi, kako se z njim spopadati. Čeprav so nas zanimale predvsem izkušnje otrok iz mavričnih družin v šoli, so vse te preostale informacije omogočile natančnejšo analizo slovenskega konteksta.

Ta prispevek temelji na intervjujih s 18 starši iz 12 družin; dva med njimi sta bila moška, 14 je bilo žensk, starost je segala od 29 do 52 let in razen ene intervjuvanke so vsi živeli v urbanih okoljih (dveh največjih mestih v Sloveniji). V teh družinah odrašča 15 otrok: 5 jih obiskuje vrtec, 6 osnovno šolo (stari so med 6 in 14 let), 3 srednjo šolo (14–18 let), eden pa je že študent. Pri 4 otrocih ni bilo jasno, ali vedo, da so njihovi starši istospolno usmerjeni, v primeru dveh otrok pa so bili starši pripravljene otroka vprašati, ali bi bila pripravljena tudi ona sodelovati v raziskavi (odgovorila sta, da raje ne).

Sestava družin, ki so sodelovale v raziskavi, je precej raznovrstna: otroci v petih družinah so se rodili v različnospolnih razmerjih (8 otrok), otroci v štirih družinah so se rodili v istospolnih razmerjih (5 otrok), v eni družini pa se je en otrok rodil v različnospolnem razmerju, eden pa

v istospolnem. Deset od teh otrok ima očete, ki so vsaj deloma vključeni v starševske obveznosti. Pet otrok je bilo spočetih z darovano moško spolno celico ali s pomočjo medicinske reproduktivne tehnologije ali oploditve doma, čeprav gre v obeh primerih za otrokom neznane darovalce. Glede na prejšnje raziskave v Sloveniji (Sobočan 2009, 2011) so bile tokrat poleg družin istospolnih partnerk/partnerjev, družin, kjer si istospolni partnerki skrbništvo za otroke delita s prejšnjim (različnospolnim) partnerjem, in družin, v katerih si starševstvo delita lezbični in gejevski par ali oseba, v raziskavo vključene tudi družine, v katerih so bili otroci spočeti v različnospolnem partnerstvu in v katerih si različnospolna starša še vedno vsakodnevno delita starševske obveznosti (pogosto tudi tako, da živita skupaj), čeprav je eden od partnerjev prepoznal svojo istospolno usmerjenost in jo tudi zaživel.

Družinske oblike in strategije prehajanja

Če upoštevamo javni odnos do homoseksualnosti v Sloveniji, je očitno, da je za vsakdanje življenje istospolnih staršev značilno pričakovanje homofobičnih odzivov okolja – v službi, šoli, na uradih ipd. V slovenski družbi velja prepričanje, da mora otrok imeti mamo in očeta – to je hkrati tudi prevladujoč vzorec, v katerega se umešča družinsko življenje. Tako lahko pričakujemo, da bo npr. otrok, ki živi z dvema materama in ima očeta (tj. otrok, ki je bil rojen v različnospolni skupnosti ali pa ima znanega očeta – darovalca), sprejet drugače kot tisti, ki nima znanega očeta ali je bil spočet z anonimno darovano moško celico. Lažje bo namreč odgovoril na ponavljajoče se vprašanje (ki ga postavljajo tako rekoč vsepovsod v heteronormativnem okolju): »Ali nimaš očeta? Kje/kdo je tvoj oče?«. Zato se bodo morda tudi starši pogosteje odločili, da bodo vsi starši (matere in očetje) iz otrokovega življenja vidni, saj je to tudi način »normalizacije«, umeščanja v znane okvire, dokazovanja, da ima otrok »prave« vzornike v svojem življenju. Ena od mam je v intervjuju pripovedovala o dogodku, ki pokaže, kakšen pomen v družbi pripisujemo očetovski vlogi: v primeru otrokovega (dečkovega) agresivnega vedenja je učiteljica v šoli govorila z očetom, čeprav deček živi z dvema materama (njegov oče pa v oddaljenem mestu, čeprav imata stike,

pa ne živita skupaj). Učiteljica je torej očitno menila, da so vedenjske težave, npr. agresivno vedenje, del očetove (moške) domene in da bo on lahko uspešno ravnal z njimi. Staršem se lahko zdi pomembno upoštevati takšno strategijo predvsem zato, ker omogoča, da se okolje (npr. učiteljice) znajde z njihovo družino, saj v njej okolje prepozna tisto, kar verjame, da je »normalno« in »pravilno«. Način, kako okolici ponuditi razumljiv in sprejemljiv model, je pojasnila ena od mam:

Da bi otroku olajšali stvari, smo se odločili, da bom v [osnovni] šoli funkcionirala kot njegova teta. To so v šoli sprejeli popolnoma normalno, zdelo se jim je celo, da sva si [biološka in socialna mama] vizualno zelo podobni.

Kot je pojasnila mama, je to zelo dobro funkcioniralo v šoli na obrobju mesta, ker sta bili obe mami prepričani, da je prenevarno, da bi se razkrili kot istospolni par. Menili sta, da je bil to dober način, ki je tudi socialni materi omogočal, da je udeležena v šolskem življenju otroka (roditeljski sestanki ipd). Otrok je imel tudi poznanega (vendar odsotnega) očeta in to je verjetno dodatno vplivalo na to, da učiteljice niso dvomile, da je med ženskama kakšen drug sorodniški odnos, da sta torej zagotovo sestri.

Še en model, ki ga je bilo mogoče prepoznati v intervjujih, je družinski model, pri katerem sta bila starša prej v heteroseksualnem razmerju, zdaj pa imata nove (istospolne) partnerje, pa vendar sta ostala v tesnem družinskem razmerju, saj sta oba vsakodnevno del otrokovega življenja. Otrok torej ima različnospolna starša, pri tem pa ni potrebe, da bi se razkrilo, da ima eden od staršev istospolnega partnerja, ki lahko tudi opravlja starševsko funkcijo: družina namreč deluje na način, na katerega je prepoznana kot »prava« ali »ločena« družina, brez potrebe po vključevanju drugih oseb ali staršev, ki bi skrbeli za otroka.

Da so strategije prehajanja pomembne, sklepam po tem, da so starši, s katerimi sem govorila, večkrat poudarili, kako vsakdanje so njihove družine, pri tem pa so uporabljali izraze kot »normalno« in »običajno«. Tako je očitno, da je za starše zelo pomembno, da niso prepoznani kot drugačni, da njihove družine nimajo posebnih potreb ali nenavadnih navad in da so njihovi otroci prepoznani in sprejeti kot katerikoli drugi otroci.

Koncept prehajanja (*passing*), izhaja iz teorije Ervinga Goffmana, ki je pisal o upravljanju identitet v povezavi s stigmo (njegovo pomembno delo z naslovom *Stigma* je izšlo leta 1963). Njegove študije vključujejo predvsem prehajanja prek specifičnih družbenih meja – najbolj stigmatiziranih rasnih, spolnih, seksualnih in telesnih odstopanj. S temi odstopanji posamezniki ravnajo tako, da lastnosti, prepoznavne znake stigmatizirane identitete prikrijejo tako, da ustrezajo sprejemljivejši identiteti. Uveljavljeni koncept prehajanja temelji predvsem na namernih dejanjih posameznikov, da bi prikrili svojo stigmatizirano identiteto in jo zamenjali z identiteto, ki je družbeno sprejemljivejša (Goffman 2008). Prehajanje v tem besedilu razumem še nekoliko širše oz. dopolnjeno: vključuje tudi »vsakodnevno prehajanje« (cf. Renfrow 2004), pri katerem gre za prehajanje med manj ogrožajočimi identitetami. Kako ogrožajoča je identiteta, je odvisno predvsem od konteksta, v katerega je posameznik umeščen v danem trenutku. To pomeni, da vsaka nova situacija pomeni različno mero prikrivanja identitetnih značilnosti ali približevanja družbeno sprejemljivejši identiteti. V tem primeru torej ne gre za absolutno in konstantno menjavo identitete, ampak za subtilnejši proces, saj posameznik vedno znova uravnava svojo identiteto glede na to, kako zaznava osebo ali osebe, s katerimi je v interakciji. V našem primeru bi torej lahko rekli, da starši, ki so istospolno usmerjeni, na različne načine v različnih situacijah uravnavajo količino in vsebino informacij, ki jih okolici posredujejo ali prikrivajo. Te procese je mogoče analizirati na kompleksnejše načine tudi zato, ker identitete in meje med njimi danes dojemamo kot bolj fluidne kot kdaj prej.

Nevidnost in strategije varovanja

Druga pomembna značilnost življenja mavričnih družin v Sloveniji, ki izhaja iz prve – pričakovanih homofobičnih odzivov okolja – je nevidnost mavričnih družin. Nevidnost je tako hkrati izkušnja mavričnih družin (nevidnost v pravnem in simbolnem pomenu, otroci v slikanicah in šolskih učbenikih ne morejo najti podob svoje družinske realnosti itd.), zaradi pričakovane nestrpnosti in negativnih odzivov na neheteronormativno družinsko realnost pa privolitev v nevidnost

oziroma ohranjanje nevidnosti postane tudi strategija mavričnih družin. Ta ni omejena samo na šolsko (javno) življenje, ampak včasih sega tudi v družinsko življenje.

To pomeni, da včasih starši niso razkriti niti pred svojimi otroki. Nekateri starši, ki so prej živeli v heteroseksualnem razmerju, morda težko spregovorijo s svojimi otroki o svoji (novi) spolni usmerjenosti, četudi že morda živijo s partnerjem istega spola. Ena od mam je pojasnila, da ima zadržke glede razkritja pred svojima otrokoma (starima 10 in 13 let), saj meni, da ju mora zavarovati pred bremenom razkritja v njenem neurbanem, homofobičnem okolju – če bi otroka vedela, da je njuna mama istospolno usmerjena, bi morda morala to tudi razkriti, če bi ju kdo o tem spraševal, s tem pa bi lahko postala tarči homofobije.

To je še posebej relevantno v zvezi z urejanjem skrbništva nad otroki: nekatere matere so povedale, da bi jih nekdanji partnerji, očetje, morda tožili za skrbništvo nad otroki, če bi vedeli za njihovo intimno razmerje, same pa nimajo dovolj zaupanja v socialne službe in pravni sistem, da bi verjele, da bo ta osebna okoliščina nepomembna oz. ne bo diskriminatorsko vplivala na proces tožbe ali ugotavljanja primernosti starša.

Nekateri starši so povedali, da menijo, da njihovi otroci sumijo, da so istospolno usmerjeni, da razumejo, »kaj se dogaja«, da pa sami še niso zbrali dovolj poguma, da bi jim spregovorili o svojem intimnem razmerju, zaradi morebitnih odzivov okolja. Starši torej skritost svoje spolne usmerjenosti razumejo kot varovanje otrok pred tem, da bi tudi sami postali del nje, saj spolnost staršev, kadar je istospolna, seksualizira celotno družino.

Eden od homoseksualnih očetov je povedal, kako se je njegova nekdanja partnerka, mati otroka, soočila z učiteljico, ko so morali otroci spregovoriti o svojih družinah v šoli: trdila je, da so to osebne stvari, o katerih naj bi se v šoli ne govorilo. Takšna asertivnost je tukaj v vlogi varovanja družine in odnosov znotraj nje, v tem primeru s preprečevanjem, da bi se o njej kaj vedelo.

Strategija nevidnosti je očitno precej pogosta: ena od mater je npr. predstavila situacijo, v kateri je njena hči zaupala dolgoletni sošolki,

da ima dve mami – tedaj je tudi sošolka, čeprav sta se obe poznali že veliko let, povedala, da ima tudi sama dve mami.

Kljub temu pa starši vedo, da ima nevidnost dva obraza. Ena od mam je opisala zlorabo njene hčere v šoli, potem ko je v razredu povedala, da živi z dvema ženskama: ker sta ji en učitelj in ena učiteljica dajala slabše ocene in jo nadlegovala, se ji je zdravstveno stanje poslabšalo, mamo pa sta učitelj in učiteljica nenehno opominjala, da je »razlog za vse težave to, da njena hči grozno pogreša svojega očeta.« Mama je hčer prepisala v drugo šolo, a šele potem, ko je ugotovila, da je razlog za nenadne spremembe šolskih ocen in hospitalizacije pravzaprav odnos homofobične učiteljice in homofobičnega učitelja: »Tega nisem bila takoj zmožna videti.« Mamini sorodniki so predlagali, naj dogodke prijavi policiji in toži šolo, vendar se ni odločila za to, saj je menila, da, ker nista bili v šoli resnično razkriti – tj. mami nista nikoli spregovorili o svoji družinski ureditvi z učiteljicami – tudi ne morejo trditi, da je bila hčer diskriminirana zaradi spolne usmerjenosti svoje mame in njene partnerke. Ko je izpisovala hčer iz šole,

[...] se je ravnateljica takoj strinjala, hotela je čim prej ven iz te zadeve. Vse, kar jo je zares zanimalo, je bilo, če bo kdo zdaj moral za to 'plačati', če jih bomo prijavili, mislim, da se je tega zares bala.

Aktivizem in strategije pozicioniranja

Starši, ki so bili pred otrokovimi učiteljicami razkriti kot socialni starši – partnerji bioloških staršev – so poročali, da to pogosto vključuje veliko naporov, npr. biti morajo zelo aktivni v odnosu do učiteljev, ki pa so pogosto hladni, distancirani: nekateri učitelji se le z težavo privajajo na enakovredno starševsko vlogo socialnega starša, pa vendar se sčasoma in zaradi vztrajnosti starša tudi na to vlogo privadijo in jo sprejmejo. Nekaterim staršem se zdi njihova aktivna vloga zelo pomembna, saj, kot je povedala ena od mater:

Učiteljice pravijo, da jih intimne stvari ne zanimajo. Da o njih niti ne smejo vprašati. Potem pa morajo otroci pisati spise o družinskih počitnicah in sobah v stanovanjih in kaj se v njih dogaja.

Rečemo lahko tudi, da se skoraj ni mogoče izogniti temu, da učiteljice ne bi poznale strukture družin, iz katerih prihajajo otroci, razen če se otroci naučijo, kako jo skrivati.

Nekateri starši so povedali, da učiteljice njihovih otrok zagotovo vedo, da so mavrična družina, vendar jim je o tem težko odkrito govoriti. Ena od mam je povedala:

Moja partnerka se ni strinjala s tem, da v šoli poveva, da najina otroka živita z dvema ženskama; rekla je, kaj to njih briga, kdo spi s kom. Ampak sem vseeno povedala učiteljici. Potem ni nikoli več rekla ničesar o tem. Ampak ko so morali v šoli narisati družino, ni bilo več komentarjev. Ko je najin starejši otrok risal družino v šoli in sta bili to dve odrasli ženski figuri, je učiteljica rekla: »Danes rišemo družino, ne prijateljev«. Zdaj ne komentira več na tak način.

Nekateri starši npr. menijo, da je zelo pomembno, da se razkrijejo v šoli, čeprav se v drugih življenjskih sferah (npr. v službi) niso razkrili.

V zadnjem času se vse več družin odloča spregovoriti o svoji situaciji v vrtcu ali šoli. Velik pomen vidijo predvsem v »izobraževanju« učiteljev, ker hočejo, da bi njihovi otroci v šoli lahko odkrito govorili o svoji družinski realnosti, brez nespornostov, skrivanja ali dvomov. Še posebej najmlajše družine v vzorcu naše raziskave, v katerih so bili otroci rojeni s pomočjo umetne oploditve, menijo, da je pomembno učiteljicam takoj pojasniti svojo družinsko obliko in starševske vloge ter jih jasno opozoriti, da bi bilo treba različne oblike družin vključiti v učna gradiva in delo v šoli. Vsi ti starši se strinjajo, da je zelo pomembno, kako se človek pozicionira: kot »potencialna žrtev homofobije« ali kot »enakovredni starš, ki želi le vse najboljše za svojega otroka, tako kot večina staršev«. Drugo, odprto pozicijo vidijo kot priložnost za doseg enakovrednega položaja in udeležnosti; hkrati pa verjamejo, da je izjemno pomembno otroka vzgajati tako, da bo otrok samozavesten in bo imel pozitivno samopodobo.

Sklep

Vse predstavljene strategije, ki jih uporabljajo starši, so namenjene varovanju njihovih otrok pred pričakovano homofobijo v šoli. Starši

poskušajo zaščititi svoje otroke pred odzivi nestrpnega okolja tako, kot čutijo, da je v njihovem primeru najboljše. Pri tem je treba vedeti, da gre za odziv na odnos in pritiske družbe, ki sporoča, da so mavrične družine nezaželena oblika družinskega bivanja: težava ni v tem, da obstajajo različne oblike družinskega življenja, težava je v tem, da so nekatere, zaradi predsodkov, strahu in nestrpnosti, še vedno izključene in spregledane na simbolni, pravni in družbeni ravni. V tej kratki predstavitvi sem jih poimenovala z različnimi imeni, da sem lahko razlikovala različne pristope staršev, različne ravni razumevanja, kaj bi lahko bilo koristno za njihove družine v šoli, kaj starši iz mavričnih družin razumejo kot odprt pristop, pa tudi kako (re)konstruirajo »normalnost«. Strategije sem poimenovala: strategije prehajanja (strategija z očetovskim likom, strategija z biološkim sorodnikom), strategije varovanja (prikrivanje v družini, nevidnost družine) in strategije pozicioniranja (strategija aktivnega starša, strategija aktivističnega starša).

Vsi starši pričakujejo homofobične odzive ali celo nasilje, hkrati pa je življenje otrok v šoli nemogoče povsem uravnati, nadzorovati, zato se s to pričakovano nevarnostjo spoprijemajo na različne načine. Značilno je, da ni niti modelov niti kulture mavričnih družin: to je zagotovo tudi posledica tega, da so se istospolni pari v Sloveniji šele v zadnjem času zares začeli zavedati svoje pravice do starševstva in jo začeli udejanjati. Starši v trenutni družbeni klimi doživljajo nenehne pritiske, npr. da morajo »upravičevati« in dokazovati »primernost« družinskega življenja in se boriti za priznanje starševskega statusa obeh staršev, tako na simbolni kot pravno-formalni ravni.

Navedeno »upravičevanje«, dokazovanje in trud za enake možnosti so zelo zahtevni in pritiski lahko ustvarjajo tudi negotovost, strah in spodbujajo ohranjanje nevidnosti. Biti prepoznan kot »isti kot vsi« ali »normalen« po mnenju mnogih staršev morda še vedno zagotavlja največ varnosti za otroke iz mavričnih družin, še posebej v okolju, ki ne prepozna in ne pozna modelov, kako naj otroci in starši iz mavričnih družin delujejo in predstavljajo svojo družino v šoli in širšem okolju. Nekateri starši se učijo teh modelov tako, da svojo situacijo primerjajo s situacijo drugih družin, v katerih so otroci »drugačni« (npr. otroci z ovirami), nekateri starši črpajo ideje iz svojih aktivističnih izkušenj.

Večina pa se jih strinja, da se bodo resnične spremembe v šoli zgodile šele, ko bo govor o mavričnih družinah in različnih oblikah spolnosti postal del kurikula in ko bodo njihovi otroci lahko videli družine, podobne njihovim, v slikanicah in šolskih učbenikih.

IZKUŠNJE OTROK IN MLADIH IZ MAVRIČNIH DRUŽIN V SLOVENIJI

V bistvu čisto normalna. Samo da sta pač dve ženski, namesto ženska in moški. Čisto normalno, ne? Lahko bi rekla dva starša z otrokoma. Ne bi pa kvalificirala »zdaj smo pa v istospolni družini«, pač družina. V njej je pač mami pa B. pa moja sestra. (Lara)

Nikoli nisem imel zaradi tega konflikta, vsaj ne v mojem krogu. Je pa res, da ni prva stvar, ki jo povem, ko pride do tega. Če ni potrebno povedati, ne povem. Če ravno nanese ali pa če kdo vpraša, potem valjda povem, tega ne skrivam. [...] Ja, če me nekdo direktno vpraša, ali imam dve mami, bom rekel, ja, imam dve mami. Ampak drugače pa ne. (Vid)

Vpliv konteksta in oblike homofobičnega nasilja v primerjalni perspektivi

V Sloveniji je prvi članek o otrocih iz mavričnih družin v mainstreamovski reviji (revija *Ciciban*, Priloga za starše) izšel leta 2006 (Bercht 2006), istega leta kot je bil sprejet Zakon o registraciji istospolne partnerske skupnosti. V kako sovražnem okolju je bil ta zakon sprejet, govori citat, ki je javnost obvestil o sprejetju zakona:

Z izvršilnim predpisom je določeno, da postopek, ki ga vodi matičar, poteka v svetlem urejenem uradnem prostoru z državnimi simboli. Registracija ni niti javen niti svečan obred, ker gre, po besedah Šalingerjeve¹⁵, za razmerje med dvema odraslima, ki nimata vpliva na tretje osebe, kakor je pri zakonski zvezi. (Hočevnar 2006: 2.)

Ob tovrstnih izjavah ni presenetljivo, da v slovenskem delu raziskave ni sodeloval noben otrok, temveč štirje mladi ljudje. Starši otrok so se po večini bali, da jih bo pogovor ogrozil.

¹⁵ Tedaj vodje upravno-pravnega sektorja Direktorata za družino na Ministrstvu za delo, družino in socialne zadeve.

Dodatni pomembni razlog za veliko težavo pri pridobivanju otrok in mladih, ki bi bili pripravljene na intervju, je bil tudi čas, saj se je število mavričnih družin, v katerih so bili spočeti otroci, začelo povečevati šele po letu 2005 (starševski forum je nastal leta 2007). Zato je večina otrok, rojenih v istospolnih družinah v Sloveniji, starih med 2 in 5 let, število starejših otrok pa je manjše.

V slovenskem delu raziskave vsi štirje mladi hodijo v srednjo šolo, na fakulteto ali pa so zaposleni v Ljubljani. Trije od njih živijo v Ljubljani in eden v manjšem mestu v okolici Ljubljane. Skupna značilnost vseh štirih mladih je, da so najprej živeli v različnospolni družini, po ločitvi staršev pa je eden od staršev zaživel v istospolni skupnosti. Vsi otroci imajo stike z drugim biološkim staršem, a z njim ne živijo. Starost otrok pri ločitvi je bila med 7 in 13 let. Mlajša otroka dojemata partnerja svojega starša kot socialnega starša, starejša pa kot »partnerko mame« ali »zelo dobrega prijatelja«. V Sloveniji so vsi intervjuvani mladi živeli najprej v različnospolni družini.

Primerjalna raziskava med Švedsko, Nemčijo in Slovenijo je ugotovila, da se homofobično nasilje izraža na številne načine, države pa se razlikujejo po pogostosti in pojavnih oblikah nasilja. Najpogostejše oblike nasilja so:

- otroku vrstniki nenehno postavljajo ista vprašanja in ga zaslišujejo o njegovi družini, ne da bi zares hoteli razumeti novejšo obliko družine, temveč da bi jo denormalizirali (»A maš ti res dve mami?«, »Kje je tvoj oči?«, »A tvoj oči ne živi z vami?«, »Kako to, da imaš ti dve mami?«, »A maš ti res dve mami?«); v skrajnih primerih otroku nekaj podobnega počnejo tudi odrasli (predvsem v Sloveniji in Nemčiji);
- za ljudi ali določen sistem je mavrična družina »nevidna« (ne obstaja v šolskih učbenikih, na fotografijah in slikah družin) (predvsem v Sloveniji, deloma na Švedskem in v Nemčiji);
- ljudje dvomijo o bioloških in socialnih temeljih družine pa tudi o različnih oblikah spočetja otroka (»To ni možno, da imaš dve mami!«, »Vsak ima lahko samo eno mamo in enega očeta«, »Brez spolnega odnosa se ne more spočeti otroka«) (predvsem v Sloveniji);

- heteronormativna pejorativna označevanja mavričnih družin (negativna poimenovanja; povezovanje mavričnih družin s tematikami, ki so že vnaprej negativno označena) (predvsem v Sloveniji, deloma v Nemčiji);
- zaznamovanje otrok predvsem na podlagi spolne orientacije njihovih staršev, stigma staršev vrstniki in učitelji prenašajo na otroke (predvsem v Sloveniji);
- pojasnjevanje stvari, ki grejo narobe v življenju otroka, s spolno orientacijo njegovih staršev (»Ni čudno, da si živčen, če imaš pa takšne starše,« Vid, intervju 2011) (predvsem v Sloveniji);
- odsotnost vsakršnega znanja o istospolnih družinah v izobraževalnih ustanovah in reprodukcija normativnih podob družine (predvsem v Sloveniji, deloma v Nemčiji in na Švedskem v ruralnih okoljih);
- učiteljica ali učitelj otroka izpostavlja pred razredom, ga maltretira in obravnava neenako (predvsem v Sloveniji).

V vseh treh državah so otroci razvili nekaj strategij, s katerimi so se zaščitili ali poskušali zaščititi pred homofobičnim nasiljem. V Sloveniji sta bili najpogostejši strategiji molk in skrivanje. Kot izhaja iz intervjujev, so na simbolni ravni vrstniki in odrasli to tudi pričakovali in implicitno želeli. Ta strategija jih je deloma zaščitila pred nasiljem, hkrati pa je vplivala na otrokovo samozavest, odpornost in avtonomijo. Prisilni molk in tabuizacija vplivata na občutek, da svet ni varen in sprejemajoč. Na Švedskem so se o homofobiji mladi pogovarjali zelo odkrito, v Sloveniji pa zgolj abstraktno, na teoretski ravni (homofobija kot vprašanje človekovih pravic), ne pa na ravni preživetve izkušnje. Posledica tega je bila, da so bili na Švedskem mladi spretnejši pri prepoznavanju kulturno konstruirane homofobije in razmišljanju o njej. V Sloveniji so mladi podobne spretnosti razvili s časovnim zamikom zaradi manjše starševske podpore, pomanjkanja pogovorov o tej temi in družbene heteronormativnosti. Na Švedskem so otroci pripovedovali o pogovorih, ki so jih imeli o mavričnih družinah v razredu, v Sloveniji pa takšnih pogovorov ni (razen v primeru vabljenih aktivistov, ki pridejo od zunaj, s tem pa učiteljice simbolno sporočajo, da s to tematiko »nimajo nič«, jo zgolj uvozijo, gostijo).

V vseh treh državah je bila za otroke in mlade ena od najpogostejših skupnih strategij za preprečevanje homofobičnega nasilja, da so skrbno izbirali osebe, ki so jim zaupali, da živijo v mavričnih družinah. Gre za najpogostejšo strategijo, ki jo otroci in odrasli uporabljajo vedno, ko gre za področja, ki so družbeno označena kot nezaželena in ki posamezniku prinesejo status »drugačnega« in negativno identiteto (odvisnosti staršev od alkohola, drog, gibalno in senzorno ovirani starši, starši, ki doživljajo duševne stiske in psihiatrično hospitalizacijo, revščina, nezaželena etnična pripadnost, posvojitve itd.) (Zaviršek 2000, 2005).

»Če mi ni treba povedati, ne povem«: živeti v mavrični družini v Sloveniji

Družbeno priznanje spodbuja ali ovira vsakdanje pripovedovanje o življenju v mavričnih družinah. Mladi, ki so bili intervjuvani, so opisovali svojo družino v širokem razponu od »nekonvencionalne« do »čisto normalne«:

Najboljša beseda, kako bi opisala svojo družino, bi bila nekonvencionalna. (Nadja)

Tudi Lara uporablja diskurz normalizacije, da bi zmanjšala družbeno »neobičajnost« svoje družine (»v bistvu čisto normalna«):

V bistvu čisto normalna. Samo da sta pač dve ženski, namesto ženska in moški. Čisto normalno, ne? Lahko bi rekla, dva starša z otrokoma. Ne bi pa kvalificirala »zdaj smo pa v istospolni družini«, pač družina. V njej je pač mami pa B. pa moja sestra. (Lara)

Moja družina je mama, materina partnerka, brat, oče, ki je v tujini, in pes. Sicer se pa še spomnim, ko je bila mati samska. Glede očeta se pa skoraj nič ne spomnim, kako smo bili. Potem ko je prišla mamina partnerka, je bilo veliko lažje. Ja, veliko lažje je, če imaš dva starša. No, saj jaz neke empirične izkušnje nimam s starševstvom, je pa valjda težje, če si samohranilec, kot pa če imaš še enega partnerja, se potem ta teža nekako razbremeni in je veliko lažje. (Vid)

Tudi Vid definira svojo družino na izkustven način: »[...] mama, materina partnerka, brat, oče in pes.« Otroci so nove partnerje svojih

bioloških staršev, ki so začeli živeti v njihovem gospodinjstvu, opisali kot socialne starše:

B. pač skrbi za nas, tako kot mami skrbi, nam kuha, nam pere, nam pomaga pri nalogah, če ve, pa tako. Tako da skrbi za nas, tako kakor bi skrbel mami. [...] Zdaj je boljše kakor prej, ko je mama imela očeta od moje sestre. No, glede mene je veliko boljše. Ker na primer, on je bil ... pač, ne da me je zlorabljal, to je preveč huda beseda, samo verbalno včasih, me je prav dotolkel. Rekel mi je »butara« pa take stvari. In ko sem morala na primer pospravljati za njim, je on govoril, da mora vsak zase pospravljat. V redu, se strinjam. A potem sem kvečjemu jaz za njim pospravljala, čisto zmeraj. In mi je to šlo včasih tako na živce in sva se venomer kregala. (Lara)

Za Laro je materina partnerka »tako kot mami« v njeni vsakdanji »materinski« funkciji. Še več, socialna mama jo je osvobodila verbalnih zlorab moškega partnerja, ki je prej živel z mamo in je bil sestrin biološki oče. Čeprav ji na nekaterih področjih to, da njena mama živi v istospolni zvezi, povzroča nekaj skrbi v odnosu do njenih vrstnikov in učiteljev, kot se bo pokazalo pozneje, Lara čuti olajšanje in se počuti varneje, kot se je počutila prej.

Drugo dekle, Nadja, ki ni nikoli živela z očetovih partnerjem, temveč je prihajala le na redne obiske, je očetovega partnerja opisala kot »dobrega prijatelja«.

V zvezi z odprtostjo se razlikujejo tudi mavrične družine znotraj sebe. Na to imajo starši velik vpliv. Nadja je z grenkobo pripovedovala, da ni njena mama nikoli spregovorila o istospolni usmerjenosti njenega očeta. Dekle se je spominjalo nelagodja in občutkov kaosa, ki ga je povzročil molk. Otroci so si morali sami razložiti dogodke, ki so se odvijali okoli njih:

Deset let sem bila stara. Ne spomnim se, da bi bil kakšen tak pogovor. Pri nas je bilo vse tako majčkeno bolj tako bolj inkognito, sva se pač z bratom sproti privajala. Čez teden sva živela pri mami, čez vikend pa z očetom in njegovim partnerjem. Spomnim se, da sva imela z bratom problem, ko sva prišla prvič na obisk k očetu, ki se je odselili, ker je bila v stanovanju samo ena velika postelja. To vem, da nama ni

bilo jasno. Z bratom se o tem sploh nisva pogovarjala, z mami pa je bila čista tabu tema. (Nadja)

Otroka nista mogla biti v oporo drug drugemu, saj sta dobila premalo podpore iz zunanjega sveta. Imela sta občutek, da ju skrbna starša ljubi-ta in varujeta, hkrati pa sta ostala sama s številnimi vprašanji, na katere starša nista vedela, kako naj odgovorita. Očeta nista vprašala, saj sta se bala, da bi mu s tem zbudila občutek, da mu nista lojalna. Tudi mami sta prizanesla z vprašanji, saj bi z njimi ogrozila njen občutek, da sta ji lojalna z molkom. Svojo lojalnost sta kazala z neizgovorjenimi vprašanji. Sama otroka pa nista imela nikogar, na kogar bi se lahko obrnila.

Nadja se je spominjala obdobja okoli leta 1998, ki je bilo v primerjavi z desetletjem pozneje, leta 2008, o katerem govori Lara, veliko težje tako za ljudi, ki so bili sami istospolno usmerjeni, kot za njihove družinske članice in člane. V zadnjih letih je med mlajšimi generacijami staršev v Sloveniji pogovor z otroki o spolni usmerjenosti in istospolnih partnerstvih postal bolj običajen. To velja še zlasti za tiste mavrične družine, v katerih so bili otroci že rojeni v istospolni zvezi, a takšnega otroka nismo imeli priložnosti intervjuvati. Obstoječe raziskave pa poudarjajo, da je večina staršev, tudi če pred prihodom otroka niso razkrili svoje spolne usmerjenosti, to storila takoj, ko je prišel na svet otrok. Zavestno so se odločili za popolno odkritost in detabuizacijo v korist otroka (Ryan-Flood 2009). Lara je opisala pogovor med njo in njeno mamo leta 2008 takole:

Mislím, da je bilo na začetku gimnazije in sva se vozili po sestro v šolo, ko je rekla, da mi mora nekaj ful pomembnega povedat. In sem si mislila, »moj bog, kaj je, noseča je, to je tisto!« Potem mi je povedala, da z B. ni samo prijateljica, ampak da sta skupaj. Nisem bila niti šokirana niti nič, ker meni je to vseeno, dve ženski, dva moška, meni je to pač vse isto. [...] In je rekla, da sem bila celo ena izmed prvih, ki jim je povedala. Ne vem, ali je bila še njena mami prej ali ne, tako da sem bila druga, tretja, recimo, ki je izvedela. Tako da sem rekla, pač, v redu, pač, samo ženska je, nič tako, drugega. Mislím, da je mami pričakovala, da bom večjo zgago naredila: »Joj, zakaj pa onidve, zakaj pa z žensko?« Ampak meni je bilo fajn, nič posebnega, bi lahko rekla, nova zveza, nič drugega. [...] Mama mi je rekla, če me karkoli moti, karkoli, o čemerkoli, ne samo glede tega, da lahko vprašam. (Lara)

Zgodba prikazuje zanimiv obrat moči med mamo in hčerjo, saj je mama dopustila, da hči sprejme ali zavrne njeno spolno izbiro. Njun dialog potrjuje ugotovitve številnih raziskav, da je ena od prevladujočih značilnost mavričnih družin za razliko od mnogih različnospolnih demokratičnost v odnosih med otroci in starši (Ryan-Flood 2009). Starši nimajo na voljo ustaljenih šablon obnašanja (tako se obnaša oče, tako mama) in morajo zato starševske stile na novo ustvarjati. Spolna razlika na področju moškega in ženskega fizičnega in čustvenega dela v družini se pokaže kot očitni konstrukt (kdo pri vas zapove, kdaj je treba iti v posteljo? Kdo popravlja avto? Kdo poskrbi, da otrok internalizira avtoriteto institucij?). Ob tem pa sta partnerski odnos staršev in celotna družina ranljivejša zaradi družbenih predsodkov. Zaradi stigme in zavračanj so starši dovtetnejši in ranljivejši za kritike otroka, to pa zmanjšuje njihov avtoritarni potencial, ki ga različnospolni starši pogosto samoumevno prevzamejo in prenašajo iz generacije v generacijo kot naravni del odnosa med odraslim in otrokom.

Ko po eni strani postane tradicionalno razmerje med odraslim in otrokom ranljivejše, prav takšno po drugi strani šele omogoča nov prostor za enakovrednejša pogajanja med starši in otroki. Nekaj podobnega je zaznati tudi v družinah, kjer se mama ali oče loči in zaživi z novim partnerjem (združena družina), ali pa tam, kjer mama ali oče sama skrbita za otroke (enostarševska družina), pa tudi tam, kjer je eden od staršev ali oba starša hendikepirana.

Vsi ti družinski statusi veljajo za manj zaželene, zato zahtevajo od staršev bolj demokratičen in odkrit pristop do starševstva. Zahtevajo ozaveščene starše, ki razvijejo sposobnost za izoblikovanje starševske identitete, ki ni utemeljena in priznana kot samoumevna in s tem skoraj praviloma avtoritarna, temveč temelji na iskanju delujočih pravil in novih razmerij med staršem/staršema/več staršev in otrokom (priznanje, ničelna toleranca do vsakršnega nasilja odraslih nad otrokom, pogajanja ipd.). Takšni odgovorni starši so sposobni za demokratično starševstvo in demokratične družinske odnose (Zaviršek 2009a). Odgovorni starš se ne more več skriti pod pokrivajoča konstrukta, kaj je »mama« in kaj »oče«, temveč mora v starševskem ravnanju ustvariti odnos, ki bo omogočil otroku varno navezanost, spoštovanje, priznanje institucij avtoritete, avtonomijo, rast in svobodo.

Formuli »mama blagohotno odpušča«, »oče pa s trdo roko kaznuje« sta navkljub emancipaciji, ki so jo moški in ženske doživeli v sodobnosti, ponekod še vedno del predstave o normalnosti, mavrične družine pa so najzlahtnejši del te osvoboditve.

Lara je bila ponosna, da ji je mama zaupala »svojo skrivnost« in da je bila prav ona ena izmed prvih in redkih oseb, ki so izvedele za njeno intimno partnerstvo z B. Pogovor kaže potrebo mladih, da se jih jemlje resno, se jim zaupa in da se jih obravnava kot mlade odrasle ljudi.

Da bi destigmatizirali istospolni odnos, sta tako mama kot Lara uporabljali terminologijo »normalizacije« (»povedala mi je, da sta skupaj«). Uporabljena je bila za to, da se družbeno manj zaželeni intimni odnos deseksualizira in depatologizira. S tem sta mati in hči uspešno in preprosto deseksualizirali tudi pretirano družbeno osredotočenost na spolne prakse staršev.

Pozneje v intervjuju je Lara opisala tudi mamino dovoljenje, da lahko kadarkoli vpraša, in da se bosta pogovorili o teh vprašanjih (»če me karkoli moti, karkoli, o čemerkoli, ne samo glede tega, da lahko vprašam«). Za Laro je bilo to dovoljenje zelo pomembno. Otroci morajo imeti pravico, da starše vprašajo o stvareh, ki so družbeno nezaželene in praviloma skrite, kot velja tudi za vprašanje spolne usmerjenosti, brez strahu, da bodo s tem ogrozili lojalnost do starša.

Vid je uporabil drugo strategijo, da bi normaliziral materino spolno izbiro. Ohranil je nadzor nad materinim pripovedovanjem in s tem tudi distanco do matere in svojih lastnih čustev (»mi je šlo že malo na živce«). Materino izbiro je normaliziral in racionaliziral tako, da je »razumel situacijo«. To je mogoče opisati kot specifično moško obnašanje, ki izvira iz spolno specifične socializacije, ki spodbudi, da dečki svoja čustva neradi in slabše izražajo kot deklince:

Mama se je hotela o tem pogovarjat, meni pa se je bilo čisto odveč o tem pogovarjat, ker sem razumel situacijo. Ona je mislila, da jaz ne razumem, ampak meni ni bilo težko, ker mi je že prej vcepila v glavo nek tolerantni duh, in potem mi je šlo že malo na živce. (Vid)

V obeh primerih sta intervjuvanca pripovedovala o uspešno rešeni situaciji, ko sta se starša razkrila. Kljub temu pa so takšne situacije za otroke

stresne in lahko pomenijo konflikt med lojalnostjo staršu in lojalnostjo širši okolici (vrstnikom, drugim odraslim). Ena od raziskav mavričnih družin na Irskem in Švedskem (Ryan-Flood 2005) je pokazala, da med mladimi iz obeh držav obstaja razlika v stopnji stresa. Irski otroci in mladi so bili bolj izpostavljeni stresu zaradi pritiskov konzervativnega okolja (da bi bili kot »vsi drugi«) kot švedski otroci in mladi, ki so živeli v bolj sprejemajočem okolju. Hkrati pa so bili v primerjavi z otroki in mladimi iz različnospolnih družin oboji sposobnejši izražati čustva, se postavljati po robu nasprotnim mnenjem, poleg tega pa so bili občutljivejši za čustveno ozračje in skupinsko dinamiko.

V Sloveniji so v preteklosti starši hoteli otroke zaščititi pred stresom tako, da so jih previdno opozarjali, naj zunanjemu svetu dajejo selektivne informacije:

Odraščal sem v tako v precej konzervativnem okolju, na obrobju mesta, je bil ravno nekje na pol med vasjo in mestom (okoli leta 2000, op. avtoric). Zdaj je že bolj urbano. In takrat ljudje niso bili najbolj odprti do te ideje in je takrat mama rekla, verjetno zaradi moje varnosti, da, če kdo vpraša, naj raje rečem, da je to njena prijateljica. In to sem delal, ona mi je rekla, naj tako naredim, in dejansko je bilo to takrat dobro zame. So pa učitelji oziroma profesorji vedeli za to. (Vid)

Obstaja zelo malo refleksije in znanja o tem, kakšne so posledice takšnih starševskih sporočil. Ali otroke krepijo in ščitijo pred diskriminacijo ali pa krepijo družbeno heteronormativnost in šele ustvarijo otrokov strah, da bo potencialni objekt nadlegovanja in izključevanja. Molk lahko prepreči homofobično nasilje na medosebni ravni, hkrati pa okrepi strukturne neenakosti v zvezi z istospolnimi družinami. Izkušnja, da je otrok ponosen na svojo družino, kakršnakoli že je (če otrok ali odrasli v njej ne doživljata zlorab), je verjetno eden najpomembnejših naukov za odraščajoče otroke. Tega se starši danes dobro zavedajo:

Živimo po tem principu, da je okej, če kdo izve. Pač izvejo, ne briga nas njihovo mnenje. V redu, če to sprejmejo. Če pa ne, je to pač njihov problem. Lahko bi rekla, da vsi tisti, za katere bi me res rade (mama, mama, sestra in Lara; op. avtoric), da vedo, že vedo, tako da se ni potrebno še posebej pogovarjat, komu bi rekli. [...] Preselile smo se v mestece in sosedje vidijo pač, dva otroka sta, dve ženski in mogoče

so celo pogruntali, da pač živimo skupaj, da sta pač tudi mami skupaj, ampak nihče ne komentira. Pač, nič nismo povedali, ampak ne držimo zase, ne držimo se nazaj, pač pustimo ljudem, da sami ugotovijo. In potem, če to sprejmejo, je v redu, če pa imajo problem, jih pa pustimo pri miru. Samo, če je pa kakšen tak problem, kakor je bil z učiteljico moje sestre, ki je tudi sama ugotovila, mi ji nismo nič tako povedali, niti se nazaj držali, potem se pač pritožimo, povemo jim, povemo človeku, naj pač neha, ali nekaj takega. (Lara)

Številne raziskave analizirajo primere spregledovanja in mimikrije, ki imata podobne oblike in sta značilni strategiji mavričnih družin in hkrati normativnega okolja. Dve ženski se dojema kot prijateljici (ena pomaga drugi pri skrbi za otroka), dva moška, ki živita skupaj, pa se delata, da sta prijatelja, ki si delita stanovanje. Znani so primeri dialogov, ko je medicinsko osebje predpostavljalo, da je z mamo otrokova varuška ali celo babica in sestra (Zaviršek 2009). V intervjuju Ane Marije Sobočan (glej prejšnje poglavje) sta se mami odločili, da se bo materina partnerka in socialna mama otroku predstavljala kot njegova teta, da bi se izognili pričakovanemu nasilju v homofobičnem okolju.

Nelagodje, strah in občutek ožigosanosti se kot posledice delnega molka in selektivnih informacij s staršev prenašajo na otroke. Molk staršev postaja molk otrok in molk vrstniške skupine. Ena od intervjuvank si je na primer želela, da bi ji najboljša prijateljica rekla: »Vem, da je tvoj oče gej,« saj je bil okoli nje »popoln molk«, ki si ga sama ni upala prekiniti:

Med prijatelji se o tem takrat sploh še nismo pogovarjali, do kakšnega osemnajstega leta, do konca gimnazije. Mislim, da so vsi moji prijatelji imeli tisti občutek, »o tem se pač ne govori«. [...] Moje najboljše prijateljice so vedele, da je moj oče gej, jaz sem vedela, da one vedo, nismo se pa o tem pogovarjale, na primer. To sta bili dve moji najboljši prijateljici, ki sta še zdaj zelo pomembni. Nihče, niti en prijatelj ni prišel in rekel: »A veš, [...]« tega sploh ni bilo! Res, jaz mislim, da so ljudje občutili, da se o tem ne govori – in niso potem dregali v to. Šele sedaj, ko smo odrasli, mi govorijo za nazaj. Ne vem, pojma nimam, zakaj smo toliko časa rabili. Po mojem si jaz nisem upala. Jaz si nisem upala slišati, kaj šele sprejeti. In šele ko sem jaz to sprejela, šele pred petimi leti, na primer, so potem ljudje občutili, da pa se z mano o tem

lahko pogovarjajo. Kar je po eni strani žalostno, ampak mene tega ni sram. Se mi zdi en del odraščanja. [...] Jaz sama v sebi sem ustvarila zgodbo: »Če boš povedala, bodo zlobni,« tako nekako. Se pravi, to je bil ta strah, pa sram. Stalno nekaj skrivat ni bilo enostavno, ne? To ni šlo tako mimo mene, da se jaz recimo sploh ne bi s tem ukvarjala, ampak jaz sem se s tem ukvarjala pač sama. Pač brez zunanje pomoči, se mi zdi. Tako da je bilo breme, vseeno ga pa nisem občutila, zato ker se je toliko stvari dogajalo, da nisem imela časa, res, da bi me bilo strah ali pa da bi me bilo sram. (Nadja).

Nadja je odraščala v svetu, v katerem se »o tem pač ne govori«. Ne govoriti o nečem, kar je bilo zanjo pomembno, saj je šlo za njeno družino, ki jo je ljubila, in ne slišati odzivov podpore, je bilo zanjo kot občutek izgubljenega časa. To racionalizira kot »nebreme«. Izgubljene priložnosti je občutila skozi tančice molkov, molka staršev, vrstnikov, okolice in nje same. Mlado dekle ne razume, zakaj je bilo potrebno toliko časa (»Ne vem, pojma nimam, zakaj smo toliko časa rabili«). Nadjino »nevedenje« je pogost odziv ljudi, ki so preživeli travmatičen dogodek. Travma molka se je povezala s travmo očetove odsotnosti: »Jaz si vedno mislim, da je bilo najtežje to, da se je iz vse te zgodbe pač ati odselil. To je edina stvar, ki me še sedaj pač najbolj prizadene.« Ne očetova istospolna usmerjenost, ampak da oče ne živi v njeni bližini, je zanjo najpomembnejša stvar, za katero žaluje.

Pomemben del travmatične izkušnje je bilo dejstvo, da ni bilo nikogar, ki bi spregovoril (»Nihče, niti en prijatelj ni prišel in rekel: 'A veš ...'«). Obsoja svojo nesposobnost, da bi spregovorila, in s tem izraža občutke nemoči, krivde in odgovornosti za dejanja drugih (»po mojem si jaz nisem upala«). Čeprav Nadja prepoznava družbeno konstrukcijo molka kot del družbene heteronormativnosti in homofobije, se še vedno počuti odgovorna za molk okolice, ki ga sama ni mogla preprečiti (»In šele ko sem jaz to sprejela, šele pred petimi leti, na primer, so potem ljudje občutili, da pa se z mano o tem lahko pogovarjajo«). Hkrati pa minimalizira breme molka, ne da bi si dovolila občutiti njegovo težo (»Stalno nekaj skrivat ni bilo enostavno, ne? [...] Tako da je bilo breme, vseeno ga pa nisem občutila, zato ker se je toliko stvari dogajalo, da nisem imela časa, res, da bi me bilo strah ali pa da bi me bilo sram«). Še več, skoraj obtožuje se za to, da je ustvarila lastno strategijo preživetja

(»Jaz sama v sebi sem ustvarila zgodbo: 'Če boš povedala, bodo zlobni,' tako nekako«). Nadja govori tudi o občutku osamljenosti, sama je bila s svojo zgodbo in s svojim molkom (»Nihče, niti en prijatelj ni prišel in rekel [...] ampak jaz sem se s tem ukvarjala pač sama«).

Previdnost kot oblika ravnanja s homofobijo se s staršev prenaša na otroke, ki selektivno izbirajo, s kom bodo govorili o svoji družini:

Moji najboljši prijateljici, ki je zdaj z mano skupaj v razredu, nisem povedala. V bistvu ne vem, zakaj, ni tako naneslo. V bistvu se tudi malo bojim, da bi izgubila njeno prijateljstvo, če bi se slučajno zgodilo. Ona je ... velikokrat sva se, recimo pri sociologiji smo enkrat bili in sva se pogovarjali, če bi naredili raziskovalno nalogo, in sem dala jaz to ... pač, družinski zakonik, pa homoseksualnost, pa problemi, pa kako je to socialno, in ona je dala pač Romi, problemi Romov. Pa sva se pogovarjali, katera tema bi bila boljša, in se je videlo, da ona nima nič proti temu, ampak se še zmeraj malo bojim, in je pač tako povedat, jaz imam pa ... jaz pa pač živim z mami in njeno partnerko. [...] Saj je dobra oseba, pa vem, da ne bi imela nič proti, samo še zmeraj se bojim malo, kako bi odreagirala. Čeprav lahko tako, kar stoodstotno trdim, da ne bi bilo nič narobe, samo še zmeraj te tisto malo stiska. Drugače drugim pa, mislim, sošolcem ali pa kaj takega, drugim prijateljem pa nisem nikoli premišljevala, da bi povedala. (Lara)

Tudi Vid je previden, komu pove:

Nikoli nisem imel zaradi tega konflikta, vsaj ne v mojem krogu. Je pa res, da ni prva stvar, ki jo povem, ko pride do tega. Če ni potrebno povedati, ne povem. Če ravno nanese ali pa če kdo vpraša, potem valjda povem, tega ne skrivam. [...] Ja, če me nekdo direktno vpraša, ali imam dve mamici, bom rekel, ja, imam dve mamici. Ampak drugače pa ne. (Vid)

Vesta dve moji prijateljici in sta v redu s tem. Ena moja prijateljica ima isto situacijo, samo da živi pri očetu, njena mama in njena partnerka sta pa nekje drugje. Ostalim pa nisem razlagala. Sem si rekla, naj pač sami ugotovijo. Kar se pa tiče naše razširjene družine, je itak bil šok na začetku, ampak so se vsi sprijaznili s tem in nihče nič ne reče. [...] Edino, kar sem povedala sama od sebe, je bilo kakšno leto nazaj, ko sem bila s prijateljicama v trgovini in smo se nekaj prerekale glede staršev, da

kako nas morijo, in te tipične najstniške, in potem je moja prijateljica rekla: »Veš, jaz imam pa ful hudo situacijo, še ful hujšo od tebe!« Pa ji jaz rečem, »ja kaj bi pa lahko bilo tako hudo?« »Ja, moja mami ima punco.« In jaz rečem: »Aha, ok.« In potem sva se s ta tretjo prijateljico spogledali in ona reče: »A ti to resno?« »Ja, resno!« in jo je bilo malo strah, kaj bom rekla. »Ja, fino, potem sva pa skoraj tako kakor sestri!« Oni dve sta edini, ko sem tako, sama od sebe povedala. (Lara)

Priznanje prinaša za mlade grožnjo, da bodo izgubili prijatelje. Za Nadjo je bil strah pred izgubo prijateljev eksistencialen:

Dobiti prijatelje zame ni bil nikakršen problem. Me je pa bilo mogoče strah, da bi jih potem, ko sem jih enkrat dobila, izgubila. Mogoče pri fantu, prva ljubezen, me ni bilo strah tega, da bi šel, največji strah je bil, kaj si bo on mislil. On je bil edina oseba, pri kateri me je bilo najbolj strah. (Nadja)

Ko mladi začnejo preizkušati svojo spolnost, postane tema spolne usmerjenosti staršev ponovno pomembna. Povezana je namreč s homofobično ideologijo, da naj bi bili otroci istospolno usmerjenih staršev tudi sami istospolno usmerjeni (»Me ni bilo strah, da bo šel, največji strah je bil, kaj si bo on mislil«).

V varnih okoljih mladi ljudje iz mavričnih družin spregovorijo o svoji družini. Včasih so mladi odzive zunanjega sveta, predvsem svoje vrstniške skupine, občutili na subtilen način, kot obliko neverbalne konstrukcije drugosti. Ena od intervjuvank je to izrazila s pojmom »postopali so okoli mene, bili so bolj previdni«. Nekaj podobnega je doživljal Vid:

Velikokrat sem to opazil, do mene je bilo tako narejeno ... mislim, kako bi to ubesedil ... dejansko so mislili, da sem drugačen, in so se potem tudi drugače do mene obnašali v določenih situacijah. Zdaj ne govorim o mojih prijateljih, ampak, tako, o ljudeh, ki sem jih spoznal. Ko so oni izvedeli za to, so potem tako, malce tako, češ, »on je pa ubogi«. (Vid)

Pomilovanje je posebna oblika nasilja vrstnikov in odraslih, ki ga lahko označimo za homofobično. Vid je od vrstnikov dobil sporočilo, da je zaradi spolne usmerjenosti staršev »malce tako, češ, 'on je pa ubogi'«.

Heteronormativnost konstruira istospolna partnerstva ne le kot »drugačna«, temveč tudi kot nekaj slabega. Zato je bilo vsem intervjuvanim mladim pomembno poudariti, da so jih kot »drugačne« gledali vrstniki, ki »niso bili njihovi prijatelji«, torej tisti »zunaj«, na »drugi strani«, kar je način minimaliziranja viktimizacije in ne njihovi »pravi« prijatelji. Za odraščajočega fanta je zaradi spolne konstrukcije moškosti še posebej moteče, če je postavljen v vlogo žrtve ali če doživlja sočustvovanje ali pomilovanje drugih, saj gre za neposredni napad na družbeno konstruirano normo dominantne moškosti.

»Dejansko so mislili, da sem drugačen«: teorija drugosti

Kljub številnim posvetom in konferencam, ki naj bi se ukvarjale z »drugačnostjo«, da bi postala »običajnejša«, Vidovo pripovedovanje pokaže, da je že sam koncept »drugačnosti« del diskriminatornega procesa denormalizacije, ki nekaj, kar je del običajnega življenja, naredi za manjvredno in potisne na čustveno distanco. Koncept drugega ali drugosti izhaja iz filozofske tradicije francoske kritične teorije, iz filozofije dekonstruktivizma, foucaultovske diskurzivne teorije in postkolonialnih študijev. Povezan je s konceptoma mejnosti in meje. Drugost nastane z vzpostavitvijo meje, ki loči skupino »mi«, ki je v simbolnem smislu »prva«, od »kulturno drugih«, torej tujih. Meja, ki določa drugost, ni nevtralna, temveč označuje hierarhije in dominacije. Koncept drugosti je povezan z identiteto, ki je vedno že konstruirana na podlagi razlike, torej le po zaslugi relacije do »drugega«, do tistega, kar nekdo ni. Kot poudarjajo številni avtorji, lahko identitete delujejo kot točke identifikacije in navezanosti le zato, ker imajo sposobnost, da izključijo, »pustijo zunaj« nekaj, kar je na drugi strani. Meja ne določa konca, temveč šele omogoči, da nekaj začne obstajati. Drugost pomeni kulturno, družbeno, spolno in drugo manjvrednost in simbolno tujost.

Pojem »drugačnost« se praviloma že uporablja tako, da označuje drugost, vendar na prikrit način. Oblikovanje lastne identitete na podlagi govora o »drugačnih« že temelji na izključevanju drugega, torej na hierarhiji. Prvo dobi pozitivne, zaželene lastnosti, drugo pa obstaja le v razliki s prvim in na način, da se od njega razloči tako, da je nosilec

negativnih lastnosti (žensko v razliki z moškim, črno v razliki z belim, hendikepirano v razliki z nehendikepiranim in heteroseksualno v razliki s homoseksualnim).

Psihoanaliza pokaže, da manj ko so v določeni družbi nezavedni impulzi kulturno ozaveščeni in regulirani, verjetneje bodo ljudje konstruirali »tujost« za to, da bodo vanjo projicirali lastne potlačene impulze. »Drugačen« je dobro projekcijsko platno za vse tiste lastnosti in značilnosti, ki jih človek pri sebi in v skupini, ki jo konstruira kot »svojo«, ne želi imeti. Jaz pridobi ob tem pozitivne značilnosti, kot so sposobnost, kompetentnost, čistost in stabilnost, »drugi« pa negativne, kot so simbolna nečistost, manjša sposobnost, kaos. Ob tem se v primeru osebe, ki se konstruira kot »druga«, pozabijo in spregledajo vse značilnosti, ki so domače, znane in enake. Takšna dinamika je značilna za vse oblike medskupinskega sovraštva, tudi za homofobično sovraštvo.

To se najpogosteje začne s stavkom: »Oni so drugačni!« Drugačnost postane zaznamovanost, ki prekrije, kar je enako in podobno, da bi se vzpostavila socialna distanca do osebe, ki je objekt kulturnega stereotipiziranja, in da bi se hkrati prikril zavesten ali nezaveden interes tistega, ki govori o »drugačnih«. Vprašati se je treba, kakšen je namen tistega, ki označi neko osebo ali skupino kot »drugačno«. Ena od lažnejših interpretacij tega odnosnega procesa je, da »drugačnost« temelji na občutku tujosti. Drugačno naj bi bilo potemtakem tisto, česar ne poznamo ali ne poznamo dovolj. Ali so res vsi odzivi ljudi na neznano, »drugačno« povezani z občutkom tujosti, ali pa tudi z radovednostjo in željo, da bi drugačno spoznali? Tujost je torej vedno odnosna, spremenljiva se in kontekstualna kategorija.

S stereotipiziranjem si oseba/skupina zagotovi simbolno, včasih pa tudi ekonomsko in socialno mesto v določenih družbenih razmerah. Med subjektom, ki pripisuje drugemu negativne lastnosti in ustvarja »drugačnost«, in ustvarjenim »drugim« je potemtakem nujen tesen odnos, z drugimi besedami, tisti, ki ustvarja »drugost«, ima za to oseben, kolektiven in pogosto zgodovinski interes. Zato Rommelspacher (2002) poudarja, da ni vseeno, kdo je vsakokratni »drugi«, in da »drugega« ne smemo razumeti zgolj kot prazno projekcijsko platno,

na katero se lepijo naše predstave in fantazije. V te projicirane podobe so vpleteni tudi odnosi, ki so ustvarjeni med osebo in »drugačnim«, ali bolje rečeno, odnos do zbirke zgodovinsko utrjenih podob o drugem (odnos do homoseksualnosti v obdobjih dominacije patriarhalne družine in v obdobjih cerkvene dominacije nad koncepti družinskih odnosov). Projekcijska raven se potemtakem meša z odnosno. Če to ne bi bilo tako, bi se vsaka razlika lahko interpretirala kot »drugost«, vendar se ne. Razloge za to, da določene razlike postanejo negativno stereotipizirane in torej posameznika izključujejo, je treba razumeti v zgodovinski perspektivi.

V zgodnjem otroštvu je meja med domačim in tujim predvsem prostorska in je tuje vse, kar ni vezano neposredno na domače okolje in ljudi. Pozneje pa prostorsko tujost nadomesti socialna in kulturna, povezana s socialnim statusom, etničnostjo in drugimi značilnostmi družine, ki začne otroka negativno označevati. Proces ustvarjanja »drugosti« ali samoosamitve se pogosto vidi kot vzrok za otrokovo neuspešnost (primer obeh deklic v raziskavi, ki sta zaradi homofobije postali manj uspešni), da se tako zakrijejo procesi, ki so potekali prej, procesi stigmatizacije. Proces, ki pokaže, da nekdo »ne sodi zraven« (socialna tujost) in nam ni »domač«, nekateri poimenujejo defamilializacija. »Drugi« je izključen iz socialnega polja in hkrati se gleda nanj kot na nekaj, kar nam ni domače. Osebo, ki je konstruirana kot »drugačna«, izkušnje uvedejo v »moralno kariero« stigmatiziranega, ki se začne z zavedanjem, da je zaznamovan s stigmo (Goffman 2008). Otroci, ki niso stigmatizirani, pa v takšni družbeni matrici dobijo sporočila o tem, kaj je dovoljeno, zaželeno in prepovedano, naučijo se torej tega, kje naj se gibljejo in česa naj se izogibajo.

Odlično definicijo ustvarjanja socialne tujosti povzemamo po Rommelspacher (2002: 14):

Narediti nekoga za tujega torej pomeni, da se drugega potisne kognitivno, čustveno in socialno na določeno razdaljo/distanco, to razdaljo pa se ohranja tako, da se predstavo o drugem polni s podobami, ki so nasprotne tistim podobam, ki naj predstavljajo sebe. Tisto, kar je skupno, bo iz zaznave izključeno, tisto pa, kar je različno, se bo tako močno poudarjalo, da bo postalo najpomembnejše. S tem bo razli-

kovanje postalo vse bolj samoumevno, da, postalo bo nekaj »normalnega« in »naravnega«.

Bolj ko so meje med ljudmi konfliktno in vodijo v nestrpnost, bolj se odnosi pojasnjujejo z »drugačnostjo«. Če temu dodamo še pragmatične razloge, torej da imajo nekateri zaradi izključitve drugega več v ekonomskem in moralnem smislu, in so vrednote nekaterih videne kot prave, vrednote drugih pa kot neprave, je možnost za konstruiranje tujstva še večja. Rommelspacher (*op. cit.*) poudarja, da bolj ko se poudarjajo razlike, ki se umestijo v stare zgodovinske stereotipe, bolj postaja oseba, ki se jo vidi kot »drugačno«, tudi nekaj sovražnega. Drugačnost drugega postane nekaj, kar je uperjeno proti osebi sami, in tisti, ki je viden kot tuj ali drugačen, postaja objekt negativne primerjave. S tem pa se socialna distanca povsem utrdi.

Prav sovraštvo je pomembno čustvo, povezano s konstrukcijo »drugosti«. Za psihoanalizo je agresivnost pomembna kot subjektov pogoj ločitve, saj šele agresivnost omogoča ločitev (na videz vljudno spraševanje o »neobičajni« družini na primer, ki je v resnici oblika agresije). Agresije torej ne sproži nekaj, kar je posebno glede na večinskost, torej »drugačnost« sama, temveč je agresivnost pogoj, da občutimo nekoga kot »drugačnega«. Šele z agresijo naredimo drugega za tujega in ga odrinemo od sebe. Ti občutki pa niso zgolj osebni, temveč družbeno določeni. Ne samo agresivnost, temveč tudi strah, občudovanje in simpatija so občutki, ki nastanejo v določenem kontekstu, recimo v vrtcu, šoli, doma, med vrstniki, katerih cilj je ohranjanje družbenega reda in konstruiranje takšnih občutkov, ki so družbeno funkcionalni.

Vrste homofobičnega nasilja

Otroci in mladi imajo torej v Sloveniji izkušnjo neposrednega sovražnega govora ali implicitnih konstrukcij »drugosti«, posledica pa je ustvarjanje nevidnosti. Mladi o mavričnih družinah govorijo le z ljudmi, ki jim zaupajo. Druga oblika nasilja so slabšalni, poniževalni izrazi:

Zmerljivko, da je moj oče peder ali homoseksualec, sem slišala, ampak to večinoma ne od ljudi, ki bi jih jaz osebno poznala, ampak od drugih. (Nadja)

Ena od oblik homofobije je tudi pomilovanje ali interpretiranje najrazličnejšega obnašanja, stisk mladih in njihovih neuspehov s spolno usmerjenostjo staršev:

Imel sem tudi eno izkušnjo, ko smo bili malo vinjeni, smo imeli nek koncert in smo se nekaj skregali in mi je pristopil nekdo in mi rekel: »Jaz te čisto razumem, da si živčen, jaz bi tudi bil živčen, če ne bi imel fotra, pa bi imel dve mamici.« In takrat se mi je res potem utrgalo, ampak drugače pa ne. Drugače ni prišlo do nekih konfliktov, ta je edini, ki bi se ga spomnil. Pa to ni bil moj prijatelj oziroma kdo iz kroga, kjer se gibljem. [...] Imel sem tudi izkušnjo, da so bili nekateri ljudje zadržani. Nekateri mi sploh niso verjeli. Eni pa so bili tako, da jih je ful zanimalo, pa so ful spraševali pač, kako stvar potem funkcionira. In potem jim malo razložiš, da je nekaj čisto običajnega, normalnega, da sploh ni razlike. Preveč je nekih razlik, se dela preveč razlike med moškim in žensko, kar se tiče starševstva, čeprav smo različni, to je logično. Ampak kar se tiče starševstva, pa ne. Veliko bolj bi bilo zanimivo, da bi moral človek proučevati recimo enega starša alkoholika. Te stvari je po mojem potrebno bolj obdelati. Ker takšen otrok ne more imeti zdravega otroštva. Jaz mislim, da nam je bilo dano vse, kar otrok potrebuje za normalen razvoj. (Vid)

Vrstnik je izkoristil prepir, da je namesto fizičnega nasilja uporabil subtilnejšo obliko nasilja, homofobični sovražni govor, ki se je na zunaj zdel kot nedolžno pomilovanje (»Jaz te čisto razumem, da si živčen, jaz bi tudi bil živčen, če ne bi imel fotra, pa bi imel dve mamici.«). Otroci torej doživljajo homofobijo na najrazličnejše načine, od tega, da »se o tem ne govori«, pa do tega, da se jih nenehno sprašuje o njihovi družini (»Eni pa so bili tako, da jih je ful zanimalo, pa so ful spraševali pač, kako stvar potem funkcionira«), ali da se jih pomiluje. Vidova strategija je bila, da je poskušal normalizirati, kar se je na zunaj zdelo čudno in nenormalno (»In potem jim malo razložiš, da je nekaj čisto običajnega, normalnega, da sploh ni razlike«). Še več, poudari, da niso vse različnospolne družine dobre in da biološki očetje v različnospolnih družinah niso nujno tudi dobri očetje (»Veliko bolj bi bilo zanimivo, da bi moral človek proučevati recimo enega starša alkoholika«). S tem odvrne negativno pozornost od istospolnih staršev in jo usmeri na različnospolne. Alkoholik je po njegovem mnenju tisti, ki ne ustvarja razmer za

»normalen razvoj« otroka, ne pa homoseksualec («Ker takšen otrok ne more imeti zdravega otroštva. Jaz mislim, da nam je bilo dano vse, kar otrok potrebuje za normalen razvoj«).

Ne zgolj vrstniška skupina, tudi najožji sorodniki so pomemben vir doživljanja homofobije:

Tisto, kar pa je bil resen problem, sta bila babica in dedek. Onadva pa sta precej bolj konzervativna, pa sta oba z visoko izobrazbo in še malo bolj desna in mi velikokrat omenita kaj. Kadar jaz kaj naredim, kar ni najbolje, mi pravita: »To je pa zato, ker ti pa nimaš očeta.« In tisto prizadene, no, pa jih konec koncev razumeš. Ampak tudi to gre nekam na boljše, smo imeli že božič skupaj (z mamino partnerko, op. avtoric). Včasih še zmeraj postrani gledata, pa še zmeraj popenita in meni osebno je najlažje, da potem zamenjam temo, ker se mi ne da ukvarjati s tem. Ker potem se bomo itak skregali, saj imata onadva svoje religiozne argumente, pa ti potem biblijo vrže tam gor in kaj boš potem ti rekel. Jaz ne bom nič rekel, ker nisem hardcore ateist, ampak potem bi jih pa še bolj užalil. (Vid)

Vid izraža veliko lojalnost do starih staršev. V tradicionalnem okolju otrok upošteva pravila starejših in Vid se trudi, da ne bi prizadel njihovih moralnih norm. Po drugi strani pa se dedek in babica ne trudita, da bi spoštovala njegove moralne norme in njegovo izkušnjo družine. Prizadeneta ga s sovražnim govorom («Kadar jaz kaj naredim, kar ni najbolje, mi pravita: 'To je pa zato, ker ti pa nimaš očeta.' In tisto prizadene, no, pa jih konec koncev razumeš.«). Vid sovražni govor, s katerim ga stara starša zlorabljata, opravičuje («pa jih konec koncev razumeš»), a se od njih kljub temu tudi distancira («jih razumeš»). Dedek in babica si lastita »prave« moralne norme, zato ju norme drugih ne zanimajo in jih ne spoštujeta. Homofobično nasilje, ki je v resnici usmerjeno proti staršem (oziroma njihovem otroku), prenašajo na otroka (v tem primeru na vnuka) (Clarke *et al.* 2004). Vid ve, da bi ju prizadel, če bi rekel kaj proti njunim prepričanjem. S tihim, a ambivalentnim sprejemanjem zlorabljaljočega govora kaže lojalnost obema, tako dedku in babici kot svojim mamama. Kljub temu je sporočilo, ki ga dobi, negativno, češ da niti njegova družina niti on sam nista primerna, »normalna«. V tem je zaznati tudi sejanje razdora med starši in otroki in spodkopavanje

starševske avtoritete, ki je pogosta strategija starih staršev v odnosu do nove družine.

Tudi konfliktni partnerji po ločitvi pogosto uporabljajo različne načine za maščevanje partnerki/partnerju in obstaja strah, da bo istospolna zveza uporabljena kot razlog za to, da bo eden od staršev zahteval starševske pravice do otroka. Lara ve, da se njena mama boji, da bi oče, ko bo izvedel, da nekdanja partnerka živi v istospolni zvezi, zahteval odvzem otroka ali pa vsaj zahteval, da bi hči živela pri njem:

Pri maminem delu družine to ni skrivnost, če pa bi sestra povedala svojemu očetu, pa družini tam, jaz res mislim, da bi zelo burno odreagirali in bi jo potem, ne vem, hoteli dati stran od mame ali kaj podobnega. Ravno zaradi tega ji ne povemo, ker jo hočemo na neki način obvarovati glede tega. Res mislim, če bi moji sestri točno povedali, kaj se dogaja, da bi ona šla to res povedat naprej, ker najbrž bi se ji zdelo fajn. Ker zdajle, tudi zdaj, ko sta ločena, on še zmeraj, ne vem, kako bi lepo rekla, zafrkava mami. Včasih reče, da bo vzel sestro. (Lara)

Oba primera potrjujeta obstoječe raziskave o tem, da so istospolni starši hitro objekt sodb o tem, kako dobri starši so, in da jih je upravičeno strah, da bi v sodnih procesih, ko gre za njihove otroke, zaradi spolne usmerjenosti doživeli neenako obravnavo (Clarke *et al.* 2004, Ryan-Flood 2009).

Vsakodnevne izkušnje v šoli in skriti kurikulum

Skupna značilnost primerjalnih raziskav je bila ugotovitev, da je za otroke in mlade iz mavričnih družin to, da živijo v istospolni družini, posebej pomembno prav v kontekstu šole. Enako velja tudi za njihove starše. Kolikor manj je istospolnost družbeno sprejeta, toliko bolj so hoteli otroka vpisati v vrtec ali šolo, ki bo sprejemala nove družinske formacije. V eni od preteklih primerjalnih raziskav med Švedsko in Irsko je bilo to zelo očitno. Švedski starši so praviloma vpisovali otroka v šolo v lokalnem okolju, irski pa predvsem v urbana okolja in tja, kjer so pričakovali, da bo otrok varen pred homofobičnim nasiljem (Ryan-Flood 2009). Primerjalni

podatki so tudi pokazali, da šola kot institucija pa tudi njeni pedagogi osebno niso zares usposobljeni, da bi otrokom razlike v družinskih kontekstih predstavili na samoumeven in sprejemajoč način. Kljub temu pa obstajajo ogromne razlike med Švedsko, Nemčijo in Slovenijo.

V Nemčiji in na Švedskem nobeden od intervjuvanih otrok ni doživel odkrite oblike homofobičnega nasilja, čeprav so v šoli vedeli, da otrok živi v istospolni družini. Kljub temu so tudi mladi iz Nemčije in s Švedske dejali, da »ne hodijo naokoli in tega ne razglašajo na veliko«. Vsi so poudarjali, da bi si želeli več priložnosti, da bi se o tem v šolah govorilo. Na Švedskem se je kot pomembna razlika pokazalo razumevanje »zasebnosti«, ki je tudi v šolah zelo spoštovana, in med učitelji velja pravilo, da se ne vmešavajo v družine in o družini tudi čim manj vedo. V Sloveniji so o nasilju učiteljice poročali sestra deklice, ki smo jo intervjuvali, in starši. Čeprav je molk eden od izrazov diskriminacije v določeni družbi, se zdi, da sta do zdaj slovenske otroke najverjetneje prav molk in nevidnost ščitila pred odkritimi in pogostimi oblikami homofobičnega nasilja. To sklepamo iz tega, da so slovenski mladi, ko so bili še otroci pričakovali najslabše in najbolj negativne izide, če bi se razvedelo, da živijo v istospolni družini.

Raven heteronormativnosti in homofobije je bila očitna tudi v razliki, kako pomembno je bilo za učitelje, ali so starši heteroseksualni ali homoseksualni: pomembnejša ko je bila ta razlika za učitelje, verjetneje je bilo, da bodo otroci diskriminirani. Stigma staršev se prenaša na otroke.¹⁶

Novejše študije na področju nasilja dokazujejo, da so tradicionalne predstave o tem, da se različne oblike nasilja dogajajo le med vrstniki, zakrile nasilje pedagoškega osebja, strokovnjakov in pomožnih delavcev v zavodih, duhovnikov v cerkvenih izobraževalnih ustanovah in drugega osebja, ki mu je otrok zaupan v začasno varstvo (Zaviršek 2000). Homofobično nasilje lahko izvajajo tudi učitelji. V tem primeru postane institucionalno nasilje. To so potrdili raziskovalni podatki iz vseh treh držav.

¹⁶ Več o tem glej tudi Zaviršek, Darja. Hendikepirane matere – hendikepirani otroci: antropološka perspektiva pri razumevanju družbenih ovir mater in otrok v socialnem varstvu in socialnem delu. *Soc. delo*, 2005, let. 44, št. 1–2, str. 3–15.

Eden od primerov iz švedskega dela raziskave opisuje socialno mamo, ki je vsak dan prihajala po otroka v šolo. Čeprav se je učiteljici predstavila, jo je ta vsakič vprašala, po katerega otroka je prišla. Včasih jo je vprašala celo, ali je otrokova babica. Strategija nepriznavanja, ki se kaže kot ignoranca in brezbričnost, je ena od pogostih subtilnih oblik homofobičnega nasilja. Njena moč je tako velika predvsem zato, ker se pojavlja v obliki nedolžnih vprašanj, celo vljudnih fraz, maske naklonjenosti. Ko sta se materi pritožili, je s tovrstnim homofobičnim nasiljem prenehala.

Slovenski primer opisuje šolo, kjer je deklica v razredu povedala, da ima dve mami. Učitelji so ji začeli dajati slabe ocene in jo na različne načine izpostavljali, zato se je njeno zdravje poslabšalo. Učiteljica je poudarjala, da se otrokovo zdravje slabša, ker deklica pogreša očeta. Mama je izpisala otroka iz šole, ko je postalo očitno, da gre za načrtovano homofobijo učiteljice. Ko je ravnateljici povedala, da bo otroka izpisala, je bila ravnateljica takoj za to, skrbelo jo je le, ali namerava o tem kje pisati: »Bala se je samo tega, da jih ne bi prijavili!« (Sobočan, prejšnje poglavje).

Drugi slovenski primer opisuje učiteljico iz Prekmurja, ki je otrokom v višjih razredih osnovne šole dala domačo nalogo o najljubših slovenskih televizijskih osebah. Ko je ena od učenk v nalogi napisala, da je to Mario Galunič, je učiteljica dejala: »Njega pa ne smeš napisat, ker je homoseksualec!« (Pogovor z mamo, 2010).

V tretjem primeru so otroci risali družino in ko je deklica narisala dve mami, je učiteljica, ki je vedela, da otrok živi v mavrični družini, rekla: »Danes rišemo družino, ne prijatelje!« (Sobočan 2009).

Obstajajo pa tudi pozitivni primeri, ki dokazujejo prav nasprotno prakse, značilne predvsem za mestna okolja, visoko raven ozaveščenosti in demokratizacije vsakdanjega življenja:

Učiteljica: Čigava mama pa ste vi?

Mama1: Od Kajetana.

Učiteljica: Aha, kaj pa vi?

Mama2: Tudi od Kajetana, smo starši, dve mami.

Učiteljica: Dve mami [tišina, učiteljica razmišlja].
Aha, dve mami!! V redu!

(Pogovor z mamo, 2011)

Učiteljica je priznala socialnega starša kot enakovrednega in normalizirala, kar je pogosto podvrženo denormalizaciji. Koncept denormalizacije izhaja iz predpostavke, da je za ljudi iz mavričnih družin istospolnost staršev nekaj normalnega, v stiku z okoljem pa se njihova izkušnja običajnosti »denormalizira«, naredi za izjemno in nenormalno (»Kako to mislite?«, »Katera je prava mama?«, »Ne moreta biti obe mami!«).

Intervjuvani mladi so skupaj obiskovali 14 izobraževalnih ustanov (po štiri vrtce, osnovne šole in gimnazije, dve fakulteti). Iz njihovih pripovedi izhaja, da so v šolah doživeli predvsem negativno pogovarjanje o istospolni usmerjenosti. Izkušnja starejših mladih je predvsem odsotnost pogovarjanja o istospolnih družinah, vsi pa so doživeli pedagoško prikazovanje istospolno usmerjenih ljudi v obliki predsodkov in negativnih zgodb, ki so še spodbujale stereotipe. Gre za primer skritega kurikula, ki se reproducira na zavesten ali nezaveden način. V šolah se je spolna usmerjenost pojavljala v okviru naslednjih tematik: homoseksualci kot najpogostejši vir okužbe HIV, »pederastija« v antični Grčiji, homoseksualnost kot tabu, istospolna usmerjenost kot razlog za kriminalizacijo in patologizacijo v preteklosti. V nobenem primeru se istospolna usmerjenost ni pojavila med temami, kot so različnost družinskih oblik, ljubezen, odnosi v družini, vrstniško nasilje, načrtovanje otrok, oblike reprodukcije, izkušnje mladih, ki živijo v istospolni družini, ipd. Diskurz moči heteronormativnosti v primeru institucije šole ne izbere molka, temveč točno določen govor, govor, ki uporablja zgodovinska dejstva, obdobja, ljudi za to, da utrdi diskurz o homoseksualnosti kot o deviantnosti in ohrani moč nad določanjem nezaželenih spolnih praks. Šola ne proizvaja in ne reproducira le norme pravičnega obnašanja, moralnosti, temveč proizvaja tudi spolne identitete:

Ne spomnim se, ali je bila antična Grčija v prvem ali drugem letniku, samo vem, da smo enkrat pri zgodovini omenili pederastijo, to je bil odnos med starejšim in mlajšim moškim, ko se je mlajši moški učil od starejšega vse, pač, bojevanja in drugo in poleg tega sta lahko še ljubimca. Temu odnosu se je tako reklo. In mogoče smo se takrat bolj

osredotočili na to in smo malo primerjali, ta odnos med dvema moškima takrat in zdaj. Govorili smo o zgodovinskih primerih, Aleksander Veliki pa Hefajst, ta njegov zaupnik, pa smo razmišljali z učiteljem, ali je bilo kaj med njima ali ni bilo. In smo gledali film in smo vprašali, ali bi lahko bilo zgodovinsko dejstvo, da sta bila ona dva poleg tega, da sta bila najboljša prijatelja, če bi lahko bilo še kaj več. In je rekel, da je seveda možno, saj je bil v antični Grčiji ta odnos naraven, so ga pustili. Se spomnim, da sem potem premišljevala, če je bilo to takrat naravno, pa rečemo, da so bili bolj zaostali, zakaj pa zdaj ni isto? In to je bilo mogoče edino, da smo mogoče omenjali in se bolj globoko pogovarjali o tem. (Lara)

Lara se sprašuje, zakaj je bila homoseksualnost v določenem zgodovinskem obdobju običajna, pozneje pa patologizirana? Gre za ključno zgodovinsko vprašanje, ki bi ga učitelj zgodovine lahko izkoristil za zgodovinsko razlago o vzponu cerkvenega in pozneje laičnega nadzora nad spolnostjo, družino in družbenim spolom, ki je le določene oblike spolnosti, družine in spolnega obnašanja določil za »naravne«, druge pa potisnil med »nenaravne«, nenormalne, deviantne (Canguilhem 1987, Foucault 2003, 2010 [1984]).

Pri psihologiji in sociologiji smo jemali, kako okolica vpliva na izbiro partnerja, in še posebej zdaj, ko smo jemali tabuje kakšen mesec nazaj, smo tudi to omenili. Smo se pač preprosto pogovarjali o tem. Ni bilo nikogar, ki bi tako, prav agresivno rekel: »Ne, to pa ni prav,« ampak je vsak povedal svoje mnenje, lepo smo se pogovarjali. Smo vsi bili bolj istega stališča, da je to v redu, da bi se moralo pustiti. Učitelj se je strinjal z nami, da bi morali dovoliti, da bi istospolni partnerji posvojili otroka. Mislim, da je celo rekel, da bi bilo bolje, če gledamo recimo s stališča, da je bolje, da je otrok pri dveh moških ali pa pri dveh ženskah, kjer ga imajo pa radi, kakor pa pri, recimo ji, normalni družini, kjer bi ga pa tepli. (Lara)

Lara povzema učitelja, ki poudarja kvaliteto starševskega odnosa pred družinsko obliko, kar je za mlade pomembno sporočilo.

Vid tako kot Nadja in Lara meni, da je treba, ko je v šoli govor o družinah, prepoznati različne družbene formacije. Mladi opozorijo tudi, da se heteronormativni diskurz osredotoča na negativne zgodbe o homoseksualcih in pušča ob strani vse poglede, ki bi zamajale tradicionalna

razmerja moči normalnosti:

Istospolna usmerjenost kot tema v šoli ni bila obravnavana. Opazil sem, ko sem delal v vrtcu, da tam pokovce učijo tako: mati pa oče. Niti ni druge opcije, na primer samohranilec. To ima verjetno slab učinek na otroka, če je recimo od samohranilca ali pa od homoseksualnega starša, in je lahko diskriminiran. Pogrešal sem tudi to, da se je recimo pri spolni vzgoji povedalo o homoseksualcih samo to, da moški homoseksualci lažje prenašajo spolne bolezni. Samo to se je povedalo, kaj več pa ne. (Vid)

Vid, ki mora rešiti konflikt med lojalnostjo svoji mami na eni strani in starim staršem na drugi strani, omenja osebno razlago homoseksualnosti (»Da je bogec naredil tako, da nas ne bo več tako veliko«), da se bo torej s številom istospolno usmerjenih ljudi zmanjšalo svetovno prebivalstvo. Izraža aktivizem:

Na naši gimnaziji so bile pri urah filozofije in sociologije zmeraj debate okrog homoseksualcev. Je pa res, da pri določenih ljudeh še zmeraj opaziš določeno idejo, da je homoseksualnost neke vrste bolezen, da to sploh ni naravna stvar. Čeprav jim potem stokrat želiš dokazati, da je tudi deset odstotkov vseh živali homoseksualnih in da je to čisto normalno. Zaradi mene lahko razložiš tako, da je bogec naredil tako, da nas ne bo več tako veliko, ampak njim se tega še zmeraj ne da vcepiti v glavo. To je za njih čisto psihološka motnja in potem pravijo, da se gotovo da zdraviti. Zato je potrebno storiti kaj, da se ljudi izobrazijo. Po mojem zelo težko, da bodo ljudje to enkrat sprejemali, zmeraj boš imel ljudi, ki bodo nasprotovali. (Vid)

Nasprotno pa Lara pripoveduje o demokratični učiteljici, ki je odprto obsodila nasilje medicinskega diagnosticiranja in medikalizacije v preteklosti. Zanja je bilo pomembno, da je iz učiteljčinega pripovedovanja in neverbalne komunikacije dobila jasno sporočilo, da takšno nasilje obsoja (»videlo se je, da tega ni odobraval«):

Tudi pri psihologiji se spomnim, da smo imeli za domačo nalogo poiskati en eksperiment. In je neka moja sošolka našla eksperiment, ki so ga delali na homoseksualcih, ko so jih hoteli ozdraviti, z različnimi tabletami in elektrošoki, in smo kar precej časa porabili na tem eksperimentu, ker smo razglabljali o tem. Učiteljica je rekla, da ne more verjeti, kako je bilo to mogoče, in nam je tudi povedala, da ko je bila

ona še na fakulteti, so homoseksualnost imeli kot duševno motnjo v učbeniku. Je rekla, da je v njenih učbenikih bila homoseksualnost navedena pod duševnimi motnjami. Videlo se je, da tega ni odobraval. Saj, včasih se človek mora učiti nekaj, s čimer se ne strinja. Spomnim se, kako smo bili vsi ogorčeni, da je duševna motnja. Meni se zdi to preprosto neumno, zdaj pa itak ni več tako. (Lara)

Se spomnim, v osmem razredu, da smo naredili prav temo o tabujih, kot šolska skupnost, in mislim, da bi se res morali o tem več pogovarjati, še posebej o teh aktualnih tabujih. Več pogovarjanja o tabujih in bolj s poudarkom na teh aktualnih, na primer homoseksualnosti ali pa takem, in da je res treba razložiti, da je to v redu. OK, ne strinjajo se vsi s tem, imaš pravico do svojega mnenja, ampak to ni nič narobe s tem, da se imata dva moška rada, namesto pač moški in ženska. To se mi zdi bolj potrebno, da bi morali v osnovnih šolah narediti, da bi se morali več o tem pogovarjati, pa razložiti. Mislim, da bi to morali narediti glede vseh tabujev. OK, ne glede onih, ki res niso v redu, ampak, da bi se morali o tem več pogovarjati in tudi spodbuditi otroke, naj se, če jih kaj moti, naj vprašajo, naj tudi razglabljajo o tem med sabo ali pa s starši ali pa s komerkoli. Samo da pač vedo. (Lara)

Tudi Lara je aktivistična, ko ponuja rešitve, kako ravnati bolj odprto z vprašanjem spolne usmerjenosti. Poudarja, da je pomembno, da šole dajejo več možnosti za govor o tej temi in da učitelji jasno povedo, da je to »okej«. Pokaže pa tudi svojo demokratično naravnost, ko pravi, da ima vsak pravico do svojega mnenja. Kot Vid tudi Lara poudarja, da se je v šolah pomembno pogovarjati o stvareh, ki so tabuizirane.

Ena od oblik prikritega nasilja je tudi homogenizacija ljudi na podlagi spolne usmerjenosti kot »družbene skupine«. Govor o tem, da je »to vprašanje človekovih pravic«, je posebna oblika distanciranja in usmerjanja celotne diskusije na formalno ali abstraktno raven, ki se izogne dejanski razpravi o vsakdanjih človekovih pravicah, da bi se spremenila vsakdanja praksa:

V osnovni šoli se sploh ni o tem govorilo. V srednji šoli smo se pri sociologiji delno pogovarjali mogoče o istospolno usmerjenih, ampak, ne vem, če smo se. Tako da se mi zdi s strani učiteljev, mogoče zdaj, ko za nazaj gledam, v glavnem slaba stvar. [...] Tudi na fakul-

teti ni teme o istospolni usmerjenosti. Govori se, da je to »družbena skupina« in da je to vprašanje človekovih pravic. Ampak nič o osebnih izkušnjah. (Nadja)

Poleg neprimernih vsebin, v katerih šole predstavljajo istospolnost in s katerimi praviloma predvsem utrjujejo predsodke in tabuje, pa doživljajo otroci tudi neposredne oblike homofobije:

Moja sestra je imela v šoli incidente, ko je hodila na šolo v manjšem kraju, zato smo jo izpisali. Kar naenkrat, pa ne vem točno, kaj se je zgodilo, v četrtem razredu, mogoče so imeli v razredu pri družbi kakšno temo, da so morali narisati hišo ali govoriti o tem, s kom živijo. Mogoče je ravno zaradi tega profesorica nekako pogruntala, da imamo dve mami, in se je potem spravila na mojo sestro. Začeli so z njo ravnati zelo nepravilno. Zelo subtilno, bolj tako, v ocenah. Recimo, ona je bila vprašana skupaj s sošolko in sta približno enako znali, pa je moja sestra dobila dve ali tri, ona pa štiri. Taki incidenti so bili. Saj je mami klicala, pa so potem spremenili ocene, ko se je videlo, da je res toliko znala. Saj potem smo jo prepisali. Spomnim se, da ji je učitelj za športno začel dajati dvojke in trojke, čeprav je ona res športen otrok. In potem se je šla mami prav pritožiti glede njenih ocen in je še enkrat S. vse naredila in je potem dobila ful boljše ocene. Vem, da se je morala prav iti pritožiti. Moja sestra je včasih prišla prav objokana domov, ker je dobila slabo oceno, ampak ni imela razloga za slabo oceno. To je bilo slabo, da pač otrok mora plačati in se je nanjo spravljala glede tega. Včasih je moja sestra od skrbi in od stresa prav zbolela. Včasih so se pojavili simptomi, ker ni imela za nič razloga, da je zbolela, pa je zbolela. Samo da ni šla v šolo, ker je bilo to včasih tako naporno, samo tam biti, da ni hotela iti. Sploh se ji je krivica zgodila. One je bila takrat stara devet let, ni se mogla braniti. Včasih sem šla jaz ponjo v šolo, včasih mama, če je pa mama delala do šestih, pa je šla B. S sošolci se je dobro razumela. Mogoče bi lahko rekli, da so bili morda malo premladi, da bi imeli tisto mentaliteto, da je pa to grozno. Razen če so njihovi starši pač že od začetka. Zadnjič se spomnim, sem videla sliko na internetu, ko so v Ameriki starši svoje otroke, stare dve leti ali koliko, šest let, oblačili v majice z anti... pač, homoseksualnimi trditvami, »God hates fags« ali kaj takega. Na internetu sem videla, včasih gledam take stvari. Zdaj hodi v šolo v Ljubljano. Se odlično počuti, stokrat bolje. (Lara)

Zdi se, da obstaja velika razlika med šolami, ki so v glavnem mestu, in tistimi v manjših krajih in na podeželju. Dečka, ki je doživel zasmehovanje vrstnikov, češ da ne more imeti dveh mam, so v Ljubljani učiteljice nižjih razredov zaščitile, otrokom pa povedale, da imajo nekateri otroci dve mami, in tisti, ki so ga zasmehovali, so se mu naslednji dan morali opravičiti. (Pogovor z mam, 2010.)

Ta primer pokaže, da se nekateri učitelji zavedajo, kako pomembno je, da otroke zaščitijo pred vsakdanjim nasiljem, da so v šolah varni pred homofobičnim nasiljem.

»Če bi bil zunanji svet odprt, potem bi bila zadeva drugačna«: razmišljanja mladih

Mladi, ki so bili intervjuvani, veliko razmišljajo o vprašanju doživljanja in načinov preprečevanja diskriminacij. Razmišljali so o odkritih in prikritih oblikah diskriminacij, ki so jih doživeli zaradi istospolne usmerjenosti staršev. Pojavi se paradoks. Čeprav so zadovoljni s svojo družino in imajo vsi štirje izkušnjo različnospolne in istospolne družine, pa z njihovimi družinami ni zadovoljna okolica. Ko otrok stopi v svet institucij (vrtec, šola), postajajo vrstniki vse pomembnejši in lahko zelo zmanjšajo pomembnost staršev. Zunanji svet, ki v različnih življenjskih obdobjih otroku pove, da njegova družina ni ustrezna, spodkopava starševsko avtoriteto:

Ko si otrok, ti je enostavno tako fajn z ljudmi, ki so okoli tebe. Ne glede na to, ali so starši istega spola ali ne, to ti enostavno ni relevantno takrat. Problemi se potem pojavijo v puberteti. Ko te drugi spominjajo na to, da si pač ti drugačen. Ti pa tega občutka nimaš. (Nadja).

Ena od intervjuvank je opisala svojo izkušnjo molka v obdobju osnovne in srednje šole in poudarila pomen, ki ga ima šola pri izobraževanju za spoštovanje razlik:

Potem, na faksu, pa smo se že začeli pogovarjati, ampak samo z ljudmi, ki so mi bili najbolj blizu. S prijateljicami, s katerimi sem bila tudi v osnovni šoli, sem začela o tem govoriti šele ... tako ... kakšnih deset let po tem. Po mojem je to tudi posledica tega, da v šoli ni bilo

takih debat med poukom. Ni sploh prišlo do te teme. Meni je pa seveda bilo tudi lažje biti tiho ... ja, ja ... in ... ne tega povedat. Sicer še zdaj ne razumem, zakaj, ampak ... je bilo po mojem tako najlažje. Da ne bi bil kdo začuden ali kaj. (Nadja)

Drugi intervjuvanec je razmišljal, da je zelo pomembno, da ljudje poznajo ljudi okoli sebe, ki so istospolno usmerjeni:

Naša gimnazija je precej taka, da sprejema to, in so se tudi takoj prilagodili, tako da ni bilo problemov. Na gimnaziji se sploh ne spomnim, da bi kdaj imel zaradi tega kakršnekoli konflikte. [...] Saj imamo tudi med profesorji eno homoseksualko, pa jo ljudje čisto lepo sprejemajo pa tudi zelo v redu profesorica je. In to verjetno tudi malo pripomore k temu, da jo sprejemajo. (Vid)

Razmišljali so tudi o pomenu zgodnjega izobraževanja o razlikah.

Ta male otroke imam nogomet in opažam, da so oni dosti bolj zlobni. In med njimi se lahko pojavi diskriminacija, ki pa lahko hudo vpliva na otroka. [...] V osnovni šoli, tam nekje, tretji, četrti razred, tu se otroci ne znajo poistovetiti z drugim človekom, kar je normalno, ker še niso sposobni tega. In moraš stokrat in stokrat razlagati. In znajo biti zelo zelo kruti. Oni znajo enega posameznika izolirati tako (tleskne s prsti). Opazil sem, kako se to dogaja. V šoli imamo zraven tudi eno osnovno šolo in takšne zadeve se dogajajo vsak dan. Na naši šoli so otroci še bolj ali manj vzgojeni v sprejemajočem duhu. Ja, so bolj tolerantni in odprti, pa vseeno pride do tega. [...] Ko je otrok v rani mladosti, jemlje največ impresij, po mojem mnenju, in takrat ga je potrebno izobraziti. Ne bom rekel, takrat mu je potrebno oprati možgane, ampak bom rekel, da mu je potrebno čim bolj spodbuditi kritično mišljenje. (Vid)

Vsi štirje intervjuvanci so poudarili, da so pogovori s starši ključen dejavnik krepitve otrok.

Jaz mislim, da bi bila prva in najboljša rešitev vsekakor, vsaj v mojem primeru, da bi se vsi, ki so mi bili najbližje, vsi tisti, ki se jih je to dotaknilo, se pravi moj oče, moja mama in moj brat, o tem pogovarjali. Pa ne, da se o tem govori enkrat, ampak da se to dogaja konstantno, dokler midva pač tega ne bi doжела. Kar pomeni, če se to zgodi pri desetih letih, se to govori od desetega pa do dvajsetega leta, dokler tega pač nisi pripravljen sprejeti kot odrasla oseba. Saj, če ti to razlagaš

desetletniku ali pa dvajsetletniku, je to popolnoma drugačna zgodba. Kako pa to takemu otroku povedati, si pa mislim, da pač ne more biti enostavno tega otroku razložiti. Ampak s pravo mero razuma, ljubezni in potrpežljivosti, da bo vsak otrok to čisto normalno sprejel, še posebej če mu to razlagata dve osebi, ki naj bi ga imeli najraje na svetu. Jaz sama pri sebi vem, jaz njima verjamem, ne glede na vse, pa sem stara triindvajset let. Ampak meni se resnično zdi, če to otroku povejo tisti njegovi ljudje, se pravi očetje in mame, ali pa istega spola ali različnega, da bodo to sprejeli. Kako se bo pa okolica na to odzivala, je enostavno treba počakati pa dobiti trdo kožo. Pa se pač pripraviti na možne udarce, ampak vseeno vedeti, da te doma podpirajo. Meni se zdi, da če te doma podpirajo, da je pač lažje. Pri meni tega pač ni bilo. [...] Tako, če se o tem pogovarja od prvega dne, je zadeva definitivno drugačna. To jaz staršem ne zamerim, ker pač nista vedela sama, kako ravnati, ampak je pa lekcija. (Nadja)

Nadja je ponudila praktični nasvet za starše in odrasle: pomembno je govoriti o družinski stvarnosti, predvsem takrat, ko je spolna usmerjenost staršev lahko predmet predsodkov, tabujev ali celo nestrpnosti. Prav tako je razmišljala o tem, da je pomembno, katere besede uporabljamo, da jih otrok razume. Poudarja, da je podpora doma ključna, tudi če se zunanje okolje odziva negativno.

Zmeraj mlajša generacija sprejema to brez nekih predsodkov. Res pa je, da iz moje izkušnje sledi, da so dekleta dosti bolj odprta kot pa fantje. To je res, to bi rad izpostavil, no, zanimivo mi je. (Vid)

Otroci pa so razmišljali tudi o ponotranjeni homofobiji pri sebi.

Meni osebno je bila že to diskriminacija, da sem sama sebe diskriminirala. Če bi bil zunanji svet odprt, potem bi bila zadeva drugačna, potem bi ti lahko tudi rekla, jaz grem pa danes z očetovim partnerjem v kino, ne? (Nadja)

Takoj ko se kaj naredi, da so slabo mislili, najprej pomisliš na homofobijo, zaradi tega strahu pa se potem izkaže, kot se je pri nas, da ni res. (Lara)

V bistvu je meni homofobija čisto vse, kar je proti homoseksualcem. Zame je res nelogičen in nerazumen strah. V redu, če nekdo ne mara homoseksualcev, ampak naj ima tehtne razloge za to, in naj bo zmešen v svojem mišljenju. To je pač zame v redu. On pač tako misli, v

redu. Samo ne zdi se mi pa fajn, da potem drugi napadejo geje, da jih na primer, v šestdesetih, ko so jih na primer aretirali, pa ne vem kaj vse delali z njimi, da pač kakšnega otroka, ki živi v istospolni družini, žališ verbalno, to se mi zdi homofobija. Nasilen, nerazumen, nelogičen strah. V redu, če je tako mnenje, kakor da bi jaz zdaj rekla, v redu, ne sprejemam tega, v redu, pač ne sprejemam, pač imaš svoje mnenje in ga utemeljiš in si razumen v tem, kar rečeš. On ima svoje mnenje, jaz imam svoje mnenje. Homofobično se mi pa res zdi to, da napadejo, prav verbalno, fizično, karkoli, pisno tudi, se zgodi in prav mučijo ga in sem na primer brala že veliko o teh samomorih, ki so jih naredili zaradi tega mučenja. In to je tisto, kar se mi pa zdi res homofobično. In ne samo do samih homoseksualcev, ampak tudi do njihovih otrok. To, kar je učiteljica moje sestrice delala z njo, se mi zdi pač homofobično. (Lara)

Ugotovimo pa lahko tudi, da otroci, katerih starši so istospolno usmerjeni, presegajo normo heteronormativnosti tako, da postajajo občutljivejši za razlike in hkrati sprejemajo istospolnost kot nekaj običajnega:

Meni se to že danes zdi tako nekaj običajnega, da imajo otroci starše istega spola, se mi sploh ne zdi to vprašljivo. (Nadja)

Še posebej ko je bil ta družinski zakonik, sem bolj podrobno prebrala tiste članke, ki so imeli neke zveze s to temo. In sem tako bolj jasno izražala svoje mnenje. Če smo se na primer v razredu pogovarjali, pri psihologiji ali sociologiji, in če imamo ravno temo homoseksualnost ali pa istospolne družine, jasno povem svoje mnenje, kaj mislim, bolj jasno kakor prej. Ne da me ni brigalo, nekdo je imel recimo isto mnenje kakor jaz, ampak sem le rekla, da se strinjam z njim. Zdaj pa mogoče že jaz sama še kaj dodam ali pa bolj jasno povem in poskušam prepričati, čeprav najbrž ni nikogar prav za prepričati, saj vsi verjetno mislijo isto. Večjo pozornost sem začela dajati situacijam, v katerih se znajdejo istospolne družine, ali pa samo istospolnemu partnerstvu. (Lara)

Lara je postala bolj angažirana in dejavna v razpravah o pravicah mavričnih družin.

Razkorak med sprejemanjem različnosti pri intervjuvanih mladih, ki živijo v istospolni družini, in sprejemanjem različnosti v družbi, v kateri živijo, je zelo velik. Kaže na velik razkorak med realnostjo, ki jo

ti otroci živijo, in družbenimi predsodki. Njihovo sprejemanje različnosti je veliko večje od tistega, ki ga ima družba, v kateri živijo. To pomeni, da nosijo breme družbenih predsodkov. Mladi praviloma niso doživeli neposrednih napadov na svojo družino ali nase, so po doživljali homofobično okolje, ki je del njihovega vsakdanjika (selektivno izbiranje, komu bodo povedali o svoji družini, izkušnje sovražnega govora, ko se pojavi tema istospolnosti, strahovi in sram, interpretiranje neuspešnosti kot posledica istospolnosti starša, sporočilo zunanjega sveta, da je oseba »drugačna«, ipd.).

Oblike vsakdanjega rasizma, ki ga doživljajo, pa se kažejo tudi v družbeno konstruiranem in zapovedanem molku o mavričnih družinah: ta se začne včasih že v družini, sorodstvu in se nadaljuje v vrstniški skupini in šoli. Homofobično okolje v šoli in zunaj nje lahko ustvari in krepí občutek mladega človeka, da je »drugačen«, še zlasti v tistih primerih, ko imajo starši lastne težave in stiske, zaradi katerih se z otroki ne znajo (jih je strah, sram, ne vedo, kakšne besede naj izberejo) ali pa nočejo pogovarjati o istospolni usmerjenosti enega od staršev (se jim ne zdi pomembno; menijo, da otrok že vse ve in nima vprašanj ipd.).

Zgodbe otrok so pokazale, kot je to značilno za vse tabuje, da je ključno, da se starši z otroki o mavrični družini pogovarjajo. Otroci in mladi potrebujejo informacije, odrasle sogovornike pri razlagi čustvenega doživljanja manjšinskosti, starševsko zagovorništvo v primeru vrstniškega pritiska in zavračanja v zunanjem svetu, dejavno starševsko podporo v šoli in priložnost, da srečajo druge vrstnike, ki tudi živijo v istospolnih družinah. Vse to povečuje otrokov ponos in zmanjšuje negativne vplive okolja.

Zgodbe otrok pa so pokazale tudi, da je šola zelo pomembna. Namesto molka ali stereotipnih vsebin, povezanih z istospolnostjo, bi morala ponuditi vsebine, ki so pomembne pri odraščanju mladih, pa naj gre za tiste, ki živijo v istospolnih družinah, ali za tiste, ki živijo v družinah različnospolnih partnerjev. Te vsebine so predvsem: različnost družin in odnosi v njih, izkušnje otrok v istospolnih in različnospolnih družinah, vrstniško nasilje in vrstniška podpora, izbira ljubezni in partnerstva, vrste spolnosti, oblike človeške reprodukcije, transformacije družinskih

oblik. Starši ne morejo ustvariti vključujočega okolja brez podpore šole, šole pa ne morejo poučevati o razlikah, sprejemanju in enakosti brez sodelovanja staršev. Ob tem pa je ključno, kot se je pokazalo na Švedskem in v Nemčiji, da družinske in socialne politike ter zakonodaja spodbujajo in krepijo kompetence staršev, namesto da jih destabilizirajo.

PREVIDNOST UČITELJIC PRI VKLJUČEVANJU TEME MAVRIČNIH DRUŽIN V ŠOLSKO SNOV

Določena predmetna področja so sicer bolj zaznamovana s tako imenovanimi družbeno dominantnimi temami kot druga (zadevajo denimo družino, telo, zasebnost, spolno in reproduktivno zdravje ipd.), a do diskriminacije lahko prihaja pri vseh predmetih. Še posebno pozornost pa je treba posvetiti vsakdanjim praksam v razredu: z vidika interakcij, komunikacije, spodbud, pohval, organizacije časa, uporabe opreme ipd. Zato mora ostati prikriti kurikulum – mreža socialnih odnosov, pripomb, nagovarjanja in dejanj – bistveni del izhodišč za razmislek o (ne)diskriminatornih praksah.

Bela knjiga o vzgoji in izobraževanju v Republiki Sloveniji 2011, str. 37¹⁷

Učiteljice in učitelji naj kurikulum berejo ustvarjalno

V raziskavi smo intervjuvali pet učiteljic ter tri strokovne delavke s področja vzgoje in izobraževanja. Vsem je skupno večletno zavzemanje za človekove pravice, nekaterim tudi aktivizem. Naslednja skupna značilnost vseh pedagoških delavk je, da v različno dolgih karierah poučevanja in svetovanja nobena od njih ni imela izkušnje z otrokom iz mavrične družine oziroma tega ni vedela: »Vsaj ne da bi vedela, da so mavrični« (učiteljica Marija). Kljub temu so imele o mavričnih družinah in diskriminaciji marsikaj za povedati. Povedale so, na primer, da na svoje šole rade povabijo zunanje sodelavke s področja človekovih pravic, homofobije in nasilja ali pa te teme redno vključujejo v svoje pedagoško delo. Poučujejo različne šolske predmete in oblikujejo različne šolske in občolske dejavnosti.

¹⁷ Bela knjiga o vzgoji in izobraževanju v Republiki Sloveniji 2011. Nacionalna strokovna skupina za pripravo Bele knjige o vzgoji in izobraževanju v Republiki Sloveniji, Ministrstvo za šolstvo in šport, Ljubljana, junij 2011. Dostopno na: http://www.belaknjiga2011.si/pdf/bela_knjiga_2011.pdf (8. 12. 2011).

Intervjuvanke so bile izbrane iz delovne mreže raziskovalk, ki so v šolah opravljale izobraževanja kot aktivistke mednarodne nevladne organizacije (Pan 2009). Še več neformalnih pogovorov pa je potekalo v obdobju »afere« z delavnicami o homofobiji v letih 2010–2011. Afero je sprožila cerkvena civilna iniciativa za družino in pravice otrok, ki je kritizirala, da nekateri aktivisti v krajših sporadičnih delavnicah ozaveščajo učence in dijake o različni spolni usmerjenosti, mavričnih družinah in preprečevanju homofobije. Spopad je razkril družbeno homofobijo v slovenski družbi pa tudi razpon institucionalne homofobije, kot smo jo spremljali v medijih; in sicer od najvišjega organa, ministra za šolstvo in šport (MŠŠ), do najnižje, izvršilne ravni vzgojno-izobraževalnih ustanov (tj. posamične šole, vodstvenih delavcev in delavk).

V Sloveniji obstajajo napredna načela, cilji in smernice, ki javnosti in javnim ustanovam omogočajo implicitno prepoznavanje in spoštovanje različnih ter raznovrstnih izkušenj z družinskim življenjem v šolah. Sam pojem družine je v Beli knjigi (2011) neopredeljen, vendar ni konkretno predstavljen niti sam fenomen družinske raznovrstnosti (pluralnosti). So pa navedene raznovrstnosti kultur, spodbuja se razumevanje, strpnost in prijateljstvo med narodi in rasami; med dolžnostmi je spoštovanje med rasami in verskimi ali drugimi skupinami. Ta interpretacija človekovih pravic temelji na liberalnih idejah:

Temeljne vrednote vzgoje in izobraževanja v Republiki Sloveniji izhajajo iz skupne evropske dediščine političnih, kulturnih in moralnih vrednot, ki jih združujejo človekove pravice in njim pripadajoče dolžnosti ter načela pluralne demokracije, strpnosti, solidarnosti in pravne države. (*Op. cit.*: 13.)

Izrecno piše, da morajo javne šole ostati »nevtralne« in »laične«, in sicer tako, da se ne zavzemajo za predstavljanje »posebnega svetovnega nazora ali vrednostnega sistema« niti za tistega, ki ga imajo starši. Še več:

Javno šolstvo mora imeti avtonomijo v razmerju do države in struktur oblasti ter v razmerju do vsakdanjih vednosti in prepričanj. (*Op. cit.*: 14)

To šoli zagotavlja njeno neodvisnost od na primer različnih verskih prepričanj (*ibid.*). Hkrati je treba analizirati in osvetliti ideološke mehanizme, ki delujejo v vrtcih in šolah.

Cilj Bele knjige ni opisati, kako naj bi navedeno dosegli. Vsekakor je zastavljena tako, da upošteva evropske pravne standarde in jih vgrajuje v okvirje, ki so dovolj široki, da delujejo nevtralno in neizključevalno. Njena slabost pa je, da poudarja načelne standarde in premalo usmerja k dejanski uporabi modernih pristopov učenja spolne enakosti, družinske raznovrstnosti in spolne vzgoje. Ta načelen pristop gotovo omogoča krepitev načelne učiteljeve avtonomije in strokovnosti, a ostaja premalo proaktiven, ko gre za učenja o spolu, spolni neenakosti in spolnosti ter različni spolni usmerjenosti in antidiskriminaciji. Študije s področja spolne razlike in heteronormativnosti v Sloveniji (Dolar Bahovec, Bregar 2004, Vendramin, Šribar 2009, Vendramin 2011) jasno kažejo, da je učiteljeva vloga, ko gre za prikriti kurikulum, izrazito problematična. O tem piše tudi Apple (1992: 49), češ da prikriti kurikulum, vsaj kar zadeva svoje spolne/seksualne vsebine, sploh ni bil prikrit. To potrjujejo tudi določene trenutne analize šolskih knjig (Komidar, Mandeljc 2009: 164–181). »Nevidna očitnost« normativnosti je navzoča tudi pri široko kritizirani kampanji Ministrstva za šolstvo in šport iz leta 2009 »Ponosni/-na na svoj spol«, ki jo je v svojem Letnem poročilu iz leta 2010 tudi varuh človekovih pravic označil kot neposredno diskriminirajočo na osnovi spolne identitete, posredno pa je kampanja diskriminirala tudi na osnovi spolne usmerjenosti, saj povsem spregleda šolarje in šolarke, ki niso heteroseksualno usmerjeni.

Opravljeni intervjuji so pokazali, da učiteljice osebna prepričanja in vrednote v izobraževanju prepoznavajo kot pomembne. Vse šolske delavke, ki sem jih intervjuvala, so trdno prepričane, da se vrednote in odnos do družine, spola in seksualnosti lahko prenašajo povsem brez povezave z učnim predmetom, ki ga učijo, predvsem s praksami dnevnih rutin, pa tudi pri različnih učnih predmetih (naši primeri so bili: učenje jezika, kemija, tehnologija in tehnika) in pri različnih šolskih dejavnostih (svečevanje otrokom s posebnimi potrebami, razredna ura, šolska knjižnica, organiziranje prostočasne dejavnosti). Učiteljice so omenjale predvsem »dnevno rutino«, »osebne komentarje«, »neformalne pogovore«, »vidne simbole, kakor so mavrične zastave, posterji«, itd. Pri tem je

možnosti, pri katerih lahko ustvarjalna učiteljica vključi teme človekovih pravic, nešteto: državljanska vzgoja, etika, biologija, jeziki, zgodovina,

itd. ali, kakor je moj primer, znotraj ur tehnologije. Če je dovolj iznajdljiva, lahko učiteljica vzame katerokoli vsakodnevno življenjsko situacijo ali temo ali pa je le pozorna na to, za kar se učenci zanimajo, ter to uporabi za učenja različnih vrst družbenih znanj in izkušenj, ne da bi zašla ali prišla v navzkriž s kurikulumom. (Učiteljica Pika)

Kljub temu pa so učiteljice zadržane in zelo previdne, kot je izrazila ena od njih:

Zame kot poročeno žensko je gotovo lažje učencem predstavljati in zagovarjati pravice LGBT družin in posameznikov, saj se zdim bolj objektivna od moje kolegice, ki je lezbijka. Zanja bi mnogi rekli, da vsiljuje svoja zasebna prepričanja in da enostavno hoče promovirati svojo spolno prakso. Neverjetno res, ampak, žal, resnično. (Učiteljica Marija)

Ali bo nenormativna vsebina o spolih/seksualnostih predstavljena odkrito, je odvisno povsem od lastne ocene situacije na šoli in presoje posamične učiteljice. Učiteljice pogosto povabijo nevladnega strokovnjaka/-injo, da govorijo denimo o človekovih pravic, ljubezni, preventivi spolnega nasilja, o strpnosti, antidiskriminaciji, pa tudi o istospolni usmerjenosti. Tako omogočijo, da v svojih razredih vendarle zagotovijo neobremenjeno obravnavo tem, za katere trdno verjamejo, da morajo biti učencem predstavljene.

Hkrati učiteljice poudarjajo tudi pomen možnosti neposrednega predstavljanja prvoosebne življenjske izkušnje deprivilegiranega posameznika ali skupine. Ne le, da osebam z določeno življenjsko izkušnjo (npr. geju) pripisujejo ekspertno znanje glede spolne usmerjenosti in diskriminacije, prepričane so tudi, da same nimajo dovolj »informacij« in »znanja«. S tem razlogom učiteljice večkrat menijo, da je za obravnavo antihomofobije in heteronormativnih tem primerneje uvajati »nešolske« vire, npr. prostovoljce nevladnih organizacij. Za obravnavo teh tem se zatekajo tudi k uporabi medvrstniškega učenja (recimo prostovoljna izbira seminarska naloge ali plakata). Obisk zunanjega, gostujočega strokovnjaka ali strokovnjakinje se razume kot nekaj pozitivnega za šolo, »nekakšna dodana vrednost našemu šolskemu programu«.

Že večkrat sem omenila, da je naša ravnateljica homofobična, tako da sem se odločila, da bom naslov delavnice malo zavila, ker vem,

ali na srečo ali na žalost, da ravnateljico zanima le, če bo kaj stalo.
(Učiteljica Lana)

Nekatere učiteljice pa s svojimi nadrejenimi govorijo odkrito:

Naša ravnateljica ve za moje aktivistično udejstvovanje na področju človekovih pravic in ga podpira. (Učiteljica Zdenka)

Moje sodelavke vedo, da sem vključena v mnoge zadeve glede otrokovih pravic, tako da se homofobija smatra za eno izmed njih. (Učiteljica Pika)

Učiteljica, ki je sama istospolno usmerjena, pa je povedala:

Vedela sem in nekako čutila, da bi se osebno preveč izpostavila s tem. In ker v šoli sploh nisem bila »out«, sem povabila aktivistko edukatorko iz nevladne organizacije, da izpelje delavnice po razredih.
(Učiteljica Petra)

Ugotoviti je mogoče, da se učiteljice pogosteje odločajo, da bodo v šolo povabile zunanje strokovnjake, kot da bi se same odločile govoriti o temah, kot je istospolna usmerjenost ali mavrične družine. Otrokova pravica do nediskriminirajočega življenja v nenormativnih družinskih realnostih doslej še ni bila dovolj obravnavana, to pomeni, da je naše obstoječe šolske politike v relevantnih dokumentih še niso konkretno prepoznale. Zato vsa odgovornost za antidiskriminacijsko učenje kakor tudi za samo angažiranost aktivističnih skupin na tem področju v Sloveniji še zmeraj v celoti temelji na posameznikih in njihovi osebni zavzetosti.

Novo partnerstvo med starši in šolo

Šola je družbeno-politična institucija, ki bi morala delovati v skladu s človekovimi pravicami in jih dejavno promovirati. Zdi se, da obstaja strinjanje glede tega, da so družbene vrednote v izobraževalnih ustanovah posebna učna vsebina, ki se je ni mogoče naučiti enkrat za vselej, temveč se mora soustvarjati med različnimi partnerji – učenci, učitelji in starši – med njimi pa je avtonomija vsakega od njih nujni prvi pogoj za njihovo sodelovanje (Novak 2009: 207). To pomeni, da ima šola moč, da sama presoja o svojih strokovnih odločitvah. To avtonomijo

sicer zagotavlja pravni okvir, ki pa je, kot je bilo že omenjeno, v Sloveniji zastavljen tako, da zagotavlja zadosten formalni prostor, da ga praksa lahko dejansko uporabi (*ibid.*). Kot kaže naša raziskava, lahko isto trdimo tudi za avtonomijo učiteljev, učencev, vodstva in staršev.

Na splošno opažamo, da je doslej v Sloveniji obstajal precej zadržan odnos do tega, da bi šole bolj odkrito govorile o različnih tipih družin in različnih vrstah spolnosti. V naši raziskavi so tako učitelji kot starši razpravljali o svojih pričakovanjih glede avtonomije, dodeljene »od zgoraj«, bodisi od predpostavljenih bodisi z zakonom (recimo novi družinski zakonik ali učne vsebine): »To bi nam stvari gotovo zelo olajšalo« (učiteljica Zdenka). Danes je šol, ki bi izvajale antidiskriminacijsko izobraževanje o raznovrstnosti družin v Sloveniji še vedno malo, po omejenih napadih pa se je pokazalo, da so v zvezi s tem tudi zelo ranljive:

Potem ko je določen oče začel ravnateljico spraševati o tem, ali je šola izvajala kakšne delavnice v zvezi s homoseksualnostjo, se je naša ravnateljica odločila, da je najbolje, da zaenkrat počakamo, in dokler se zadeve malce ne umirijo, ne izvajamo nobenih. (Učiteljica Marija, podobno je povedala tudi učiteljica Lana)

Ker tovrstna izkušnja ne pomeni edinega primera takšnega odziva na pritiske staršev, lahko posplošimo in ugotovimo, da so šole precej ambivalentne v uporabi svoje avtonomije, predvsem kar zadeva učenje o različnosti in promocijo varnega šolskega okolja za vse učence.

Ministrstvo za šolstvo in šport bi moralo zagotoviti jasnejša navodila šolam glede protidiskriminacijskih izobraževanj, saj bi vpeljava tovrstnih navodil ali vsaj priporočil šolam olajšala razmerja med starši in šolo v primerih konflikta med nasprotujočimi si predstavami in vrednotami na eni strani in dolžnostmi šole na drugi strani. Tako bi se šole zmogle umestiti in vzpostaviti kot prostor z avtonomnimi strokovnjaki, ki varujejo in jamčijo, da so učenci vključeni, informirani, varni in spoštovani. To je Mojca Kovač Šebart izrazila z besedami:

Poleg zavezanosti javnim, skupnim vrednotam je v javni šoli potrebno tudi vzpostavljati razumevanje, razpravo in kritično refleksijo prav v razmerju do različnosti na področju zasebnega. (Intervju z raziskovalko 2011)

Namesto tega smo vse prevečkrat priče strukturni in sistematični podpora diskriminacije na tem področju. Ministrstvo za šolstvo in šport se je recimo odločilo javno delovanje dveh nevladnih organizacij, ki se ukvarjata s človekovimi pravicami, »raziskati«, in sicer tako, da je na šole poslalo okrožnico in preverilo, ali sta ti dve organizaciji v zadnjih dveh letih pri njih izvajali kakšne delavnice. Tovrstni pristop je takratna državna sekretarka na MŠŠ, Alenka Kovšca, ostro kritizirala:

Ta okrožnica je bila način izvajanja pritiska na šole. Ministrstvo bi moralo pokazati več spoštovanja in šolam glede njihove avtonomije bolj zaupati. (Intervju 2011)

Večina šol je pismo preprosto prezrla, nekatere pa so se odzvale panično in so nemudoma odpovedale vsa sodelovanja, ki so jih dotlej imele z organizacijama Legebitro in Amnesty International Slovenije. Da bi obe organizaciji MŠŠ seznanili s svojim delom na področju učenja človekovih pravic, sta zahtevali srečanje z ministrom in uradniki. V nadaljevanju so s temi naporu sovpadle še druge pomembne dejavnosti: izšla je tematska številka revije *Sodobna pedagogika* (izdaja jo Društvo pedagoških delavcev Slovenije) z naslovom »Homoseksualnost in šola« (2009). Izidu je januarja 2009 sledila okrogla miza z istim naslovom. Društvo Legebitra pa je decembra 2010 izvedlo seminar »Prekinimo z molkom v šolah«. Največji dogodek o tem je potekal maja 2011, in sicer mednarodna konferenca z naslovom »Homofobija v šolah v Vzhodni Evropi«. Končni odgovor MŠŠ je bil, da organizaciji nista promovirali spolne usmerjenosti.

Do tega trenutka je MŠŠ javno izjavilo le, da učitelj učencev nikakor ne sme indoktrinirati, pri tem pa ločnico med mnenjem staršev, njihovimi prepričanji in šolsko prakso določa Ustava Republike Slovenije. Ta izjava se sklada s tem, kar nam je v raziskovalnem intervjuju potrdila M. Kovač Šebart, profesorica na Oddelku za pedagogiko Filozofske fakultete v Ljubljani:

Vzgoja in izobraževanje v javni šoli lahko prideta v nasprotje s partikularnimi vrednotami staršev. Le-te lahko učimo v zasebnih šolah. Ustava, zakoni in kurikul so zastavljeni v vrednotnem okvirju človekovih pravic ter dolžnosti. Ko pride do vzgoje, šolam predstavljajo

zavezujočo normo. Dejanska pluralnost pomeni tudi, da moramo znati razlikovati med vrednotami in vednostjo, med znanjem in prepričanju, lahko tudi religiozno osnovanimi, znati moramo ločiti dejstva od mnenj, učence pa spodbujati, da jih znajo razlikovati. (Intervju 2011)

Sklenemo lahko, da država Slovenija doslej še ni dovolj skrbna pri zmanjševanju vseh oblik diskriminacije in nasilja v šolah, čeprav se je k temu zavezala. Zahteva za pravico otrok, da je šola, ki jo obiskujejo, varen prostor, kjer lahko pričakujejo, da bodo svojo stvarnost videli pozitivno predstavljeno v kurikulumu in pri razrednih aktivnostih, sama po sebi še ne zadostuje. Prav tako lahko glede udejanjanja nujnega zmanjševanja homofobije in dekonstrukcije heteronormativnosti pričakujemo zgolj postopno povečevanje ozaveščenosti učiteljev.

Ponoviti moramo, da je zatiskanje oči pred istospolno usmerjenostjo v šolah zagotovo ena najvidnejših strategij in očitno utrjuje prevladujoče družinske norme (Kuhar, Sobočan 2010: 277–281). Pri tem pa je vendar pomembno tudi kritično pripomniti, da nam je strategija zatiskanja oči lahko pravi izziv, šele ko jo zastavimo kot epistemološki problem, in šele ko razumemo in odpravimo pogoje, ki ta molk omogočajo, bomo strategiji zatiskanja oči vzeli njeno moč.

Ocenjujemo, da so obstoječi cilji v Beli knjigi za Slovenijo iz leta 2011 zastavljeni dovolj široko, da omogočajo učiteljem poučevanje o »novih« družinskih stvarnostih in družinskih oblikah brez strahu, da bodo kritizirani.

Nič presenetljivega ni, da je omenjena civilna iniciativa za družino in pravice otrok Belo knjigo že kritizirala, ker ne vsebuje pojma tradicionalne družine, ki bi materinstvo in očetovstvo navajalo kot ekskluzivno družbeno in nacionalno vrednoto.

Kritično poučevanje o spolu in spolnosti se izvaja, kadar imajo učitelji dolgoleten, dober in zaupen profesionalni, pa tudi osebni odnos z učenci in s svojimi nadrejenimi. Učitelji, ki so se odločili, da bodo na šolo povabili zunanje strokovnjake in ljudi, ki imajo lastno izkušnjo, da bodo imeli tematske delavnice, so ravnali tako zato, ker so vedeli, da vodstvo šole slabo razume pomen tovrstnega poučevanja, morda pa so se tudi sami osebno počutili negotove, da bi z učenci govorili o teh

temah. Pomembno je poudariti, da je bila v vseh intervjujih z učiteljicami izražena nujna potreba po vsaj pasivni podpori nadrejenih, kar zadeva tematiko mavričnih družin, istospolno usmerjenost, homofobijo in delavnice proti homofobiji, če naj pričakujemo trajnejše rezultate. Težko je najti učitelja ali učiteljico, ki bi svojo strokovno avtonomijo razumela tako, da bi učencem ponudila temo, za katero vedo, da je za vodstvo šole nesprejemljiva:

 Za prihodnje leto sem na naši šoli odpovedala vse delavnice na temo LGBT pravic, saj brez ravnateljčine podpore ne morem računati na kritje, če bi šlo kaj narobe. Dandanes starši nenehno grozijo, da bodo otroka vzeli iz šole. (Učiteljica Marija)

Zaradi podobnih razlogov so vse učiteljice, s katerimi smo govorili, pripisovale ključno vlogo nadrejenim pri obravnavanju družbeno žgočih tem, kakor so mavrične družine ali preprečevanje homofobičnega nasilja. Zato so bile vse prepričane tudi glede tega, da imajo vodstva šol, ravnateljstva, ustrezen položaj, s katerega lahko dejavno zagovarjajo pozicijo šole v zvezi s pravico otroka do izobraževanja o raznovrstnosti, ki ni obremenjeno s predsodki. Enako velja za pravico otroka do varnega šolskega okolja, tako na načelni kakor tudi akcijski ravni (recimo okolje z zelo konzervativnimi starši, ki otrokove pravice vidi zelo tradicionalno). Učiteljice in učitelji morajo biti pri obravnavanju teh tem nemalokrat osebno pogumni in pokončni ljudje.

Za učiteljice aktivistke v naši raziskavi, drži še, da so precejšnje zupanje pokazale tudi do nevladnih organizacij, ki po svojih močeh zapolnjujejo veliko pomanjkanje na področju protidiskriminacijske vzgoje in izobraževanja. To pomanjkanje nastaja zaradi neprepoznavanja problematike in odsotnosti primerov dobrih praks, kot potrjuje tudi raziskovalna študija o pornografskih vsebinah in šoli (Vendramin, Šribar 2009).

Dejstvo je, da so v tradicionalnih okoljih slovenske šole opravile velike korake na področju ozaveščanja o različnih temah, ki zadevajo spolnost. Spomnimo se samo spolne vzgoje, ki je obsegala zagotavljanje informacij s področja spolno prenosljivih bolezni, prakse varne spolnosti, reproduktivno zdravje in telesno higieno. O teh temah se številni

starši niso bili sposobni pogovarjati. Šole so potemtakem prevzele tudi breme ravnanja z »nelagodnimi« temami, ki bi bilo sicer prepuščeno staršem in skrbnikom. Zdi se, da danes velja enako za področje istospolne usmerjenosti: da bo prav šola opravila najosnovnejše in najširše izobraževanje tudi na tem področju. Nepravilno je, da je trenutno večina bremena na ramenih staršev iz mavričnih družin ali staršev, katerih odraščajoči otroci so istospolno usmerjeni, in redkih učiteljic in učiteljev. Pravne spremembe v smeri uzakonjenih večvrstnosti družinskih oblik bodo postopoma pripomogle k preoblikovanju šolske snovi glede družin. Sprejemanje, razumevanje in enakost med raznovrstnimi družinskimi oblikami bodo ostali vsebinsko vprašanje s področja vednosti, pravic, dolžnosti in vrednot, ki se bo morebiti končno le znašlo tam, kjer bi pravzaprav že moralo biti: v dometu vzgoje in izobraževanja.

Perspektiva učiteljic in učiteljev: razmišljanja učiteljic o svojem delu na področju otrokovih pravic in nenasilja

V nadaljevanju sem zbrala izjave učiteljic in učiteljev iz vse Slovenije, ki so v intervjujih, na konferencah, v neformalnih pogovorih, na okroglih mizah in med specifičnimi izobraževanji proti homofobiji v šolah pripovedovale o svojih izkušnjah:

V prvih desetih letih, kar smo podpisali Konvencijo o otrokovih pravicah, moram reči, da so se te, normalno, težko uveljavile. Premik je bilo potrebno narediti na otroka, pogledati na svoje delovanje. Zdaj, ko je že dvajset let mimo, pa se mi zdi, da so se stvari malo bolj usidrle, vendar pa se še najdejo nekateri, ki v nas, učitelje, in v družbo in šolo vpijejo: »Imajo samo pravice, kaj pa dolžnosti!«. Neskončno sem hvaležna, da obstajajo otrokove pravice, ki jim pripadajo tako, kakor pripadajo človeku, in pika. Ta položaj otroka pred leti in zdaj je seveda čisto drugačen.

Kadar se lotiš takšne teme, moraš biti zelo strukturiran, vedeti moraš, čemu slediš, kakšen imaš cilj; vse, kar se dotika človeka, tako v družboslovnem kot naravoslovnem smislu, povsod lahko vtakneš témo.

Mi otroke prepoznavamo že od majhnega in opažaš, že razmišljaš, ta bi pa znal biti istospolno usmerjen, in če ti otroku ne daš informacije,

da je to povsem normalno, zdravo in sprejemljivo, če tega ne sprejmeš, lahko pri otroku povzročiš hude travme in poškodbe.

Pozorna sem, da se s starši pogovorim glede vsega, kar opazim, o vsem, kar določenega otroka prizadene, užali, recimo, konkretno glede fanta takšne mile narave, netipičnega vedenja za fanta, ki je tudi super plesalec. Ko so ga vrstniki obkladali z izrazom »punčka«, sem takoj odreagirala in se pogovorila s starši, tudi z njihovo razredničarko dobro sodelujeva. Naše pravilo je, da odreagira tisti učitelj, ki je takrat zraven, ta praksa je dobra, da se stvari uredijo sproti. Mi smo dolžni to opraviti.

Če se izpostaviš, moraš biti pripravljena na spopade, imeti moraš veliko energije. Zmeraj tuhtaš, ali to pomeni upad števila učencev, izgubo službe ipd. Sploh v osnovni šoli, kajti v srednji se otrok lahko upre in reče, ne boste me prepisali, v osnovni pa ne.

Tudi privatno ugovarjam proti negativnim mnenjem, ki jih slišim, postavim se v zagovorniško pozicijo, takšna sem.

Tako jaz kot tudi še ena sodelavka veva, da teme, ki niso zapisane v kurikulumu, obravnavava v okviru predmeta, recimo pri etiki, pa pri zunajšolskih dejavnostih itd. Če te možnosti vidiš, jih lahko izkoristiš. To bi moralo biti vključeno, jasno zapisano med splošnimi cilji. Predstavljam pa si, da se veliko ljudi boji lotiti te teme, ne vedo, kako, bojijo se odziva drugih.

Pri nas so se otroci enkrat spomnili pa so narisali mavrico in zapisali: »Pod mavrico vsi enaki«. Jaz osebno takrat še vedela nisem, da mavrica simbolizira tudi gibanje za pravice LGBT.

Kadar smo imeli delavnice proti homofobiji, so bili otroci zadovoljni in ko jih vprašam, zmeraj rečejo, še bi se morali pogovarjati, še! Otroke te teme zanimajo, hočejo več vedeti, oni ne gledajo tako, to se ne sme in podobno. Tako gledajo kvečjemu starši ali nekateri učitelji.

Problem se tudi zgodi z gibalno ali mentalno oviranimi otroki, ko se starši odzovejo tako, da bodo svoje otroke prepisali drugam, grozijo, te primere smo imeli v prvem razredu. Naša ravnateljica se je lepo z njimi pogovorila, potem ni bilo več slišati nobenih pripomb. V šoli se moraš tega striktno držati: otroci so vsi naši, kam pa naj jih pošljemo

v šolo, na luno? Pravico otroka je nujno potrebno postaviti pred naše in pred predsodke okolice.

Človekove pravice je treba živeti, ne zadošča, da jih imamo napisane na papirju.

Meni se zdi smiselno ukvarjanje s človekovimi pravicami zato, ker sem opazila najprej, da otroke to zanima, imajo vprašanja, po drugi stani pa vidim motivacijo v tem, da otroci uporabljajo zmerljivke, se zbadajo, hahljajo, se spravljajo na enega, norčujejo, dokazujejo, »ta je gej, ker hodi tako, se obnaša tako«, skratka, stereotipno dokazujejo, obenem pa po drugi strani o tem hočejo govoriti. Koncept človekovih pravic se ne sme omejevati samo na določene skupine, zato se meni zdi posebej pomembno, da rinem tja, kamor nihče noče, in da govorim o tem, o čemer vsi molčijo.

V času mojega šolanja je bilo o istospolnih govora pri zdravstveni vzgoji, govora je bilo tudi o promiskuiteti, to se je lepo prepisalo s prosojnice, potem se pa o tem ni več razglabljalo. Naslednjič ko sem o tem slišala, je bilo delo *Roza trikotnik*, to smo imeli na Pedagoški fakulteti, pri filozofiji. Takrat sem prvič slišala za nasilje nad homoseksualci med drugo svetovno vojno, saj tudi pri zgodovini nismo nič slišali.

Eden od načinov je, da o zmerljivkah recimo učitelji ne govorijo, potem pa, če že, rečejo, tega se pa ne sme, kaj več pa ne. Zakrivanje tega vodi v to, da se nasilje stopnjuje, da recimo otroka potiskajo, šikanirajo in podobno. So šole, kjer so zmerljivke povsem sprejete in normalne, nanje se nihče več ne odzove.

Ob incidentu, ko so otroka zmerjali s tem, da je gej, mu poveznili vrečko čez glavo in ga zaprli v stranišče, so poklicali starše v šolo, storilec pa izrekli vzgojne ukrepe. Zgodilo se ni nič, o nasilju se govori na splošno, ne pa o konkretni tematiki, ne opredeli se ga za homofobično. Ko sem potem sama šla do vseh instanc na šoli, sem doživela, da je psihologinja rekla, naj se otrok postavi zase. Šla sem do vodstva, ki je reklo: saj bomo sklicali starše. In nazadnje še do razrednika, ki je spet govoril o nasilju na splošno. Videla sem, da je potrebno za to, da bi otroka zaščitili, iti naprej.

V določenih okoljih je že izreči besedo spolnost za otroke pospremljeno s hahljanjem, negotovostjo. To je tako, če o spolnosti slišijo le od medicinske sestre enkrat na leto. Na takšnih šolah sicer lahko

obravnavajo teme človekovih pravic, vendar je to selektivno, med svetovnimi dnevi se ne znajde 1. december, svetovni dan boja proti aidsu, ni svetovnega dneva boja proti nasilju nad ženskami, je pa dan žena, ki je uvod v materinski dan, ni svetovnega dneva Romov in podobno. Otroci zato o določenih temah nimajo možnost govoriti.

O spolnosti je potrebno začeti govoriti že v vrtcu, prilagojeno razvoju, z besedami, ki jih otrok lahko razume. V vrtcih hitro potem pokličejo »gasilce«, to je starše, ki so okrivljeni za vse, kar njihovi otroci počnejo liberalnega. V tretjih razredih, če otroke pustiš same na internetu, bodo takoj zajadrali na pornografske strani. Starši se potem pritožujejo samo v zvezi s tem, zakaj na šoli ni zaščite, da smo jih v šoli dolžni postaviti. Po tem, brez vsakega pogovora, je to postalo pri otrocih še bolj zanimivo. Potem se tudi začnejo skrivati, se hahljati, učiteljem ne povedo, da jih zadeva zanima, temveč raje odgovorijo s tem, kar mislijo, da pričakuje učitelj.

Kar se tiče nasilja, nimam nobenega primera dobre prakse, saj se nikjer ne rešuje sistematično, potem tudi ne vključuje izobraževanja staršev, saj starši ne vedo, kako odreagirati, tematike pa so presplošne: najstništvo, droge, ni pa na šolah za starše nič v zvezi tem, da bi starši dobili odgovore, orodja, kako delati z najstniki. To starše zanima, pa ne vedo, kako ravnati, recimo že s temo spolnosti, pornografije in podobnim.

Na šoli, na kateri delam, je že omemba delavnice o človekovih pravic tako, kakor da bi vrgel bombo. Potem si lahko predstavljamo, da bi bila delavnica o pravicah istospolno usmerjenih – samomor na mestu. Zaenkrat se še ne čutim dovolj močno na tej šoli, da bi šla v to, vsekar bi si pa poiskala še kakšno učiteljico za zaslombo.

Tematiko človekovih pravic in diskriminacije bi moral vsak učitelj poznati, ne glede na to, kaj uči, in jo mora, ko začuti, da je takrat ravno pravi trenutek, tudi izpostaviti. Konkretno, če pride na homoseksualnost, je meni tisti hip bolj pomemben odnos, ki ga imam z otroki, kakor predmet, ki ga učim. Če se nekaj dogaja, če se zmerjajo, rapajo pesem s kletvicami in seksizmi, če so otroci gledali kemični svinčnik s golo pornografsko podobo ženske, se hahljali, sem to takoj vzela kot iztočnico za pogovor. Tisti trenutek moraš odreagirati, saj jaz to razumem kot klic po pogovoru. Otroci iščejo in če tega trenutka ne izkoristiš, je konec. Ko prihodnjič prideš v razred, zdaj se

bi pa pogovarjali o tem, da ste zadnjič gledali porno revije, se bodo otroci enostavno zaprli. Zato jaz to naredim med poukom tehnike in vsi vemo, da te teme v kurikulumu za tehniko ni, ne vem niti, zakaj bi morala biti, saj bi vsak učitelj moral to narediti. To bi bila zelo močna investicija. Otrok ne moreš držati na kratko, vedno bodo butnili ven nekje. Če pa se o teh stvareh začneš z njimi pogovarjati, vzpostaviš nek stik, s tem tudi spoštovanje, in uro, v kateri si se pogovarjala o ne vem čem, lahko nadoknadiš naslednjič. Otroci se pomirijo in potem tudi bolje delajo.

Zunanji izvajalci so v redu kot prvi korak, ne smejo pa biti izgovor, da o določeni tematiki učitelji sami ne spregovorijo, da se temi izognejo, četudi so sicer lahko aktivistično usmerjeni. Recimo, govorimo o nasilju v družini, ne omenimo pa raznolikih družin, to je tabu.

Osnovnošolski učitelji so si zelo podobni, težko srečaš kakšnega, ki bi bil malce drugačen.

Možnost, da bi se šole kdaj odprle, je v tem, da teme odpirajo otroci sami, vendar, kadar je na parlamentu tema spolnost, je potem tako vodeno s strani mentorja, da se nazadnje spet ne pogovarjajo o ničemer drugem kot o heteroseksualnosti. Takšne stvari so kvečjemu same sebi namen. Nič se ne odpre, ne govori se več, pouk biologije je še zmeraj pouk biologije, za sklepe, ki jih sprejmejo, potem čez eno leto nihče ne spremlja njihovega udejanjanja.

Izobraževanja učiteljev so po večini financirana le za e-kompetence. Tako se vedno več učiteljev skriva za monitorji, powerpointi, še manj je osebnega stika.

Bili so primeri, ko se je šola glede določenega dogajanja v družini, recimo nasilja nad otroki v družini, opredelila, da s tem nima nič. Potem se je o tem še govorilo v zbornici, to je bilo pa tudi vse. Zanimivo je, da se šola ne dogovori o protokolih za različne družine, na primer za otroke ločenih staršev, niti za druge tipe družine jih ni, s katerimi se učiteljica potem ne ukvarja. Mavrična družina bi se v okolju, kjer delam sama, zakrila, da bi se zaščitila. Predhodno bi preverili šolo, saj je družina dotlej že razvila vse mehanizme, da se zaščiti.

Če se nam otrok potoži, da ima občutek, da je krivično ocenjen, mu je za verjeti, če reče, da meni, da zato, ker so njegovi starši homoseksualni. Najprej mu je za verjeti, pa mogoče ne konkretno pri tej oceni,

ampak mu je za verjeti v tem smislu, da je v tem razredu nekaj, zaradi česar se ta otrok slabo počuti. Zgodila se mu je slaba ocena, pa je na takšen način sporočil. Gotovo se je pa na to temo v tem razredu nekaj že prej dogajalo. Glede ocene ne moremo takoj vedeti, lahko pa otroku verjamemo, da se mu, če o tem poroča, zaradi družine res dogaja krivica, da učitelj do njega ravna drugače.

Izobraževanja za učitelje na temo obravnave tovrstne diskriminacije pri nas še ne obstajajo. Ko bi bil denimo sprejet novi družinski zakonik, bi potem MŠŠ te realnosti moralo upoštevati, vsaj dati okrožnico, da šole seznanijo. Potem pa je spet od šole odvisno, tako kot imamo ekološko prijazne šole, pa šole, prijazne prostovoljstvu, bi lahko imeli tudi šole, prijazne različnim tipom družin.

POUČEVANJE O DRUŽINSKI RAZNOVRSTNOSTI

PRIROČNIK ZA UČITELJICE IN UČITELJE, PEDAGOGINJE IN PEDAGOGE, ŠOLSKE SVETOVALNE DELAVKE IN DELAVCE, PSIHOLIGINJE IN PSIHologe, SOCIALNE DELAVKE IN STARŠE

Nekaj napotkov za razumevanje otrok, staršev, učiteljic in učiteljev¹⁸

Na podlagi rezultatov raziskave in že objavljenih tujih raziskav lahko oblikujemo nekatere predloge v razmislek staršem, učiteljicam in učiteljem v šoli. Nekateri predlogi seveda vključujejo visoko stopnjo odkritosti in razkritosti družine v šoli, čeprav to morda ni najboljša izbira za vse družine v vseh okoljih. Starši sami morajo presoditi, kako razkriti so lahko v svoji skupnosti.

Pomembno je vedeti, da se morda nekatere šole niso še nikoli srečale z istospolno družino in se morda niti ne zavedajo, da je takšna oblika družine izključena iz šolskih gradiv. V nizu potreb različnih otrok so nove situacije vedno novi izzivi in nemogoče je, da bi bili pripravljeni na vse. Poleg tega imajo morda nekateri zaposleni v šoli osebne poglede, ki nasprotujejo življenju otrok v istospolnih družinah, vendar je njihova strokovna dolžnost, da takšni pogledi ne ovirajo enakovredne obravnave in zagotavljanja najboljših pogojev za učenje za vse otroke. Številne študije so pokazale, da dobri odnosi med starši in šolo pomenijo boljše učne rezultate pri otrocih (Kosciw, Diaz 2008). Hkrati je pomembno, da so starši pozorni na to, kako se njihov otrok počuti v šoli in kakšne odzive na svojo družinsko realnost doživlja v svoji okolici. Naloga staršev je, da svoje otroke pripravijo in okrepijo na več načinov: da so ponosni na svojo družino, če se v njej dobro počutijo ne glede na to, kaj si o njej misli okolica; da razumejo izvore zavračanj, če so jih deležni; da imajo ustrezne besede, ki jih lahko uporabijo, če zu-

¹⁸ V celotnem besedilu največkrat uporabljamo obe spolni obliki, učiteljice in učitelji, včasih pa izmenično samo eno. Vedno mislimo na oba spola, tako na učiteljice kot na učitelje.

nanja okolica na otroka pritiska z zahtevami po »razlagi«, ter da otroku prisluhnejo in mu pomagajo, če je deležen diskriminacije in nasilja. Naloga učiteljic in učiteljev v šoli je, da so zavezniki otrok, kadar so ti tarče zbadanja ali diskriminacije, in da v zvezi s tem ustrezno vzgojno ukrepajo in zagotavljajo vsem otrokom enake možnosti za učenje in dobro počutje v šoli.

Če otroci in odrasli v šoli ne poznajo razlik med družinskimi oblikami ali pa jih odrasli namerno spregledajo ali slabšalno obravnavajo, bodo razlike lahko vir predsodkov, zaradi katerih lahko nekateri otroci postanejo tarče različnih vrst nasilja ali diskriminacije. Predsodki bolijo tiste, na katere so usmerjeni, in hkrati škodujejo vsem otrokom, družinam, učiteljem in učiteljicam in šolski skupnosti v celoti.

Najpogostejši odziv, ki smo ga opazili v šoli v zvezi z istospolnimi družinami, je: »V naši šoli nimamo otrok iz takšnih družin, zato se nas to pravzaprav ne tiče.« Ali pa: »Staršev ne smemo spraševati po njihovem zasebnem življenju, zato ne vemo nič o takšnih družinah.« Odgovora na obe trditvi sta preprosta: otroke v šoli veliko spodbujajo, da govorijo in pišejo o svoji družini in življenju doma (naloge in spisi o družini, opisi domov, spisi o počitnicah ipd.). Odkriti pogovori o raznovrstnosti družin v takšnih kontekstih so priložnost, da razlike normaliziramo, in hkrati zmanjšujemo morebitne nestrpnosti. V primeru omalovaževanja ali zbadanja se lahko v takšnih situacijah naučimo posredovati. To nam bo koristilo tudi v drugih situacijah, ko bomo priče nestrpnosti med vrstniki.

Strahovi otrok, staršev, učiteljic in učiteljev

Otroci iz mavričnih družin se morda bojijo spregovoriti o svoji družini, ker:

- bodo učiteljice in sošolke mislile, da sem čudna/čuden, ker imam dve mami ali dva očeta ali dve mami in očeta itd.;
- ker bodo v šoli mislili, da moja družina ni »normalna«;
- ker se bodo učiteljice in sošolci norčevali iz mene.

Istospolni starši se morda bojijo spregovoriti o otrokovi družini, ker:

- jih skrbi, da bo otrok doživel nasilje in zafrkavanje; drugi otroci ne bodo želeli priti k njemu domov in se bo počutil izključenega;
- jih skrbi, da šola ne bo omogočila, da bi otroci v šolskih gradivih spoznavali različne družine;
- jih skrbi, da imajo v šoli a priori predsodke proti mavričnim družinam;
- jih skrbi, da bi učiteljice otroka pomilovale, češ, saj otrok ni sam kriv, da živi v takšni družini.

Učiteljice in učitelji se bojijo spregovoriti o mavričnih družinah, ker:

- ne vedo, kako naj se pogovarjajo z otroki o mavričnih družinah;
- jih skrbi, da bodo morali, če bodo spregovorili o istospolnih družinah, v razredu govoriti tudi o spolnosti;
- da je tisto, kar starši počnejo doma, njihova zasebna stvar, družina pa je samo ena;
- nimajo dovolj informacij o tej temi;
- jih skrbi, da bodo obtoženi, da promovirajo različne spolne prakse, če bodo pozitivno spregovorili o mavričnih ali istospolnih družinah;
- jih skrbi nasprotovanje drugih staršev;
- jih skrbi vodstvo šole in sodelavke, ki tem temam niso naklonjene.

Drugi starši v šoli morda ne želijo, da bi se v šoli govorilo o mavričnih družinah, ker se bojijo, da:

- bodo mojega otroka učili vrednot, s katerimi se ne strinjam;
- bodo mojega/našega otroka spodbudili k ideji, da postane istospolno usmerjen;
- bo tradicionalna oblika družine izgubila pomen.

Poučevanje družinske raznovrstnosti iz perspektive otrok

1. Občutljivost se začne pri jeziku

Na področju otrok s posebnimi potrebami smo že osvojili jezik vključevanja. »Prizadeti«, »slaboumni«, »defektni«, »manj razviti« ali celo »debilni« otroci so bila še pred kratkim znanstvena poimenovanja, danes pa so del sovražnega govora. Ti izrazi so del jezika, ki rani.

Na področju mavričnih družin je najbolj vključujoči jezik ta, da govorite o starših ali staršu ne glede na njegov spol. Na šolskih obrazcih in vabilih za starše je primerno, da vabila vključujejo oba starša ne glede na spol.

Ilustracija 1

Kako uporabiti ilustracijo za pogovor z otroki:

- za normalizacijo različnih družinskih oblik in za nehierarhizacijo, ki se bo sčasoma odražala tudi v otroških igrah.

Izogibajte se besed, kot so rejenik, rejenec ali posvojenec. Tudi to so negativne besede, ki se jih otroci sramujejo, saj beseda rejenec prihaja iz besede »nekoga rediti«.

Namesto teh starih besed raje uporabljajte opisne oblike, kot so:

- otrok, ki živi v rejniški družini;
- otrok, ki so ga posvojili njegovi starši, ipd.

Izogibajte se besed, kot je polbrat, polsestra, krušni starši, očim, mačeha, saj besede ne izražajo resničnih odnosov med otroki in odraslimi ali med samimi otroki, temveč le genetsko-biološko povezanost. Ta ni najpomembnejša za kakovost odnosa med staršem in otroki ali med otroki. Zapisane besede lahko otroka prizadenejo, saj obsegajo zgodovinsko stigmo (spomnite se le ne ljudske pravljice o hudobnih mačedah in polsestrah).¹⁹ Pogosto se govori tudi o »nepopolnih« družinah. To je še en izraz, ki izraža hierarhizacijo družin in predpostavlja, da izhajamo iz normativnega koncepta o »popolni družini«.

Definicija družine iz perspektive otroka zahteva nehierarhično obravnavo družin. Osrednja pozornost naj bo namenjena kakovosti otrokovega odnosa in ne obliki.

¹⁹ Več o tem beri članek Lilijane Burcar, Socializacija mladih skozi literarne pravljice: primer konstrukcije biološkega in socialnega starševstva. Zbornik Socialno starševstvo, 2008.

2. Poučevanje o družinah v času družinskih transformacij

Ko se pogovarjate o družinah, se osredotočite na pluralnost družin in samodefinitivne otroke pa tudi na podobnosti, ki povezujejo vse družine. Izhajati je treba iz nehierarhičnega odnosa do družin. To pomeni, da ni ene »prave« družine, vse druge pa so zgolj odmik od te šablone (nepopolne, krušne, dopolnjene ipd.), temveč je družin veliko.

Možna vprašanja

Družine se med seboj razlikujejo: kakšne družine poznate?

Kakšna imena poznate za različne družine:

- nuklearne (oče, mama, otrok/ci)
- enostarševske (mama-otrok, oče-otrok)
- večgeneracijske (starši-otroci-dedek-babica-teta itd.)
- združene (odrasli, ki se razvežejo, se združijo v novo družino)
- mavrične (mama-mama-otrok/ci, oče-oče-otrok/ci)
- zvezdne (dve mami, dva očeta, trije dedki in babice, otroci, biološki in nebiološki bratje in sestre)
- štiriperesne družine (so lahko združene, mavrične ali zvezdne)
- rejniške družine
- družina, ki je posvojila otroka/ke
- nekateri ljudje pa poudarjajo, da je zanje družina tudi, če skupaj živita dva ali več odraslih brez otrok.

Koga ti vidiš kot del svoje družine?

Kdo so tvoji starši? Kdo je tvoj starš?

Ko govoriš o tvoji družini, koga vključuješ v družino?

Otroci rišejo člane in članice svoje družine in vanje lahko vključijo tudi prijatelje in živali.

Včasih želi vzgojiteljica v vrtcu ali učiteljica pri najmlajših učencih tudi vprašati, kdo vse sestavlja otrokovo družino, kako jih njihov otrok kliče, da tudi sama tako pokliče starša (npr. mami/mama ali mami Nina/mami Jana itd.)

Ena od intervjuvank je svojo družino narisala takole:

(a) NOVEMBER 2010 ; D, Z.

Poznate družino, ki je posvojila otroka? Zakaj so nekateri otroci posvojeni? Iz katerih držav prihajajo otroci, ki so posvojeni v Sloveniji?

Poznate družino, v kateri starši niso mogli imeti otrok, pa so jim morali pomagati zdravniki, da so jih dobili? Kakšne besede poznate v zvezi s tem (umetna oploditev, darovanje spolne celice, zdravniška pomoč pri spočetju otroka ipd.)? Kaj bi o tej temi še želeli izvedeti?

Poznate otroka, ki živi v družini, ki ga je vzela medse (rejniška družina)? Kaj veste o razlogih, da živijo nekateri otroci v rejniški družini?

Poznate družino, kjer so bili starši najprej skupaj, potem pa nič več in je mama ali oče sedaj z drugim partnerjem ali partnerko?

Poznate družine z dvema mamama in dvema očetoma (štiriperesne, mavrične, zvezdne, združene)?

Kaj lahko skrbi otroke, ki živijo z dvema staršema istega spola, ali otroke, ki so bili posvojeni, ali otroke, ki živijo samo z mamo, očetom, babico ali dedkom?

Nekatere odrasle med seboj povezuje tudi formalna zveza, druge pa ne. Kakšna poimenovanja poznate?

- poročeni starši,
- zunajzakonska skupnost
- registrirana partnerska skupnost
- razvezani starši/ločeni

Kakšne jezike govorijo otroci doma (v nekaterih družinah otroci govorijo več jezikov, nekateri otroci imajo dva materna jezika, so bilingvalni, lahko govorijo tudi tri jezike ipd.)

Kaj je v družini pomembno, kaj počnemo, kdaj se dobro počutimo?

Kaj je vsem družinam skupno?

Kaj si vsi v družini želimo?

Kdaj se v družini dobro počutiš?

Kaj imaš v svoji družini rad/rada?

Ko govoriš o tvoji družini, koga vključuješ vanjo?

Ob tem je za učence in učence pomembno:

- da nobenega otroka ne izpostavljam, če sam ne želi govoriti o svoji družini;
- da uporabljamo neosebno obliko »nekateri otroci«, v kateri se posamezni otrok lahko prepozna, in smo pripravljeni na osebni pogovor le, če otrok sam začne govoriti o sebi in svoji družini;
- otrok bo pozoren na pozitivni ton v govoru učitelja;
- da uporabljamo vključujoč in ne izključujoč jezik (polbrat zamenjajmo z besedo brat; krušni starši zamenjajmo za besedo starši);
- da iščemo, kaj je družinam skupno, in da znamo videti tudi razlike;
- da nobenega otroka ne enačimo in reduciramo zgolj na njegovo družino.

ILUSTRACIJA 2

Kako uporabiti ilustracijo pri pogovoru:

- za pogovor o normalizaciji družinskih oblik in za lastno prevpraševanje; ali tudi jaz mislim, da mavrična družina viktimizira otroka.

Da bi bolje razumeli življenje v različnih družinah (mavričnih, družinah, kjer je posvojeni otrok, kjer imajo otroka, ki je v rejništvu, kjer sta se starša ločila in združila z novimi družinami ipd.), je pomembno, da se učiteljice in učitelji vključujejo v različna izobraževanja, poiščejo informacije pri različnih organizacijah, predvsem pa vprašajo same starše, da lahko bolje načrtujejo delo v razredu, z otroki in drugimi starši.

Ali mi lahko posredujete kakšno sodobno gradivo ali informacije, ki bi bile koristne za znanje o mavričnih družinah, o družinah, kjer so starši posvojili otroka, kjer so odrasli uporabili medicinsko reproduktivno tehnologijo, o otroku, ki živi v rejniški družini?

Navedena vprašanja lahko pomagajo pri tem, da starši in učiteljice skupaj soustvarjajo znanje in načine ravnanja v situacijah, ki so pomembne za otroke iz istospolnih družin, pa tudi za vse druge otroke v razredu in šoli. Starši in otroci iz mavričnih družin se lahko dobro vživijo v družine s podobnimi izkušnjami, zato so učiteljem njihove izkušnje lahko dobro vodilo za razmišljanje in delo. Kot je povedala ena od učiteljic v okviru predavanja o istospolnih družinah na delavnicah iz državljskih in medkulturnih kompetenc:

V naši šoli nimamo istospolnih družin. Morda čez 20 let. Ampak sem vesela, da se učimo delovanja, ki nam pride prav v različnih situacijah! Važno je, da znamo vprašati, potem se bomo naučili tudi, kako ravnati, čeprav se nam zdi, da v tem trenutku to za nas ni niti najmanj pomembno! (Ana M. Sobočan, etnografski dnevnik)

Učiteljice so za otroke v nižjih razredih pa tudi za starejše učence in učenke, dijakinje in dijake pomembne vzornice, pa čeprav otroci tega ne pokažejo. Spomnimo se samo zgodbe Lare, ki je poudarila, kako pomembno ji je bilo, da se gimnazijska učiteljica ni ozirala na predsodke.

Pogovor o družbeno ustvarjenih spolih in spolnih stereotipih

S transformacijo družin so se spremenila tudi družbena pričakovanja o tem, kakšen položaj in vlogo ima v družini oče in kakšno mama. Z demokratičnostjo odnosov med spoloma se počasi ukinja tudi predstava o tem, da je delitev dela »naravna«, univerzalna in nespremenljiva. Šolski učbeniki so ta napačna stališča že do določene mere popravili, žal pa je ostala razlika v jeziku, saj se učenke in učenci navajajo, da je moška oblika jezika univerzalna in da so deklince subsumirane pod moški spol.

Teme za pogovor:

Ali mama še kuha, oče pa bere časopis?

Ali mama pospravlja posteljo, oče pa menja žarnice?

Ali ste slišali, da ponekod ljudje rečejo nekateremu delu »žensko«, drugemu pa »moško«?

Ali ste slišali, da nekateri verjamejo, da ženske niso tako sposobne kot moški?

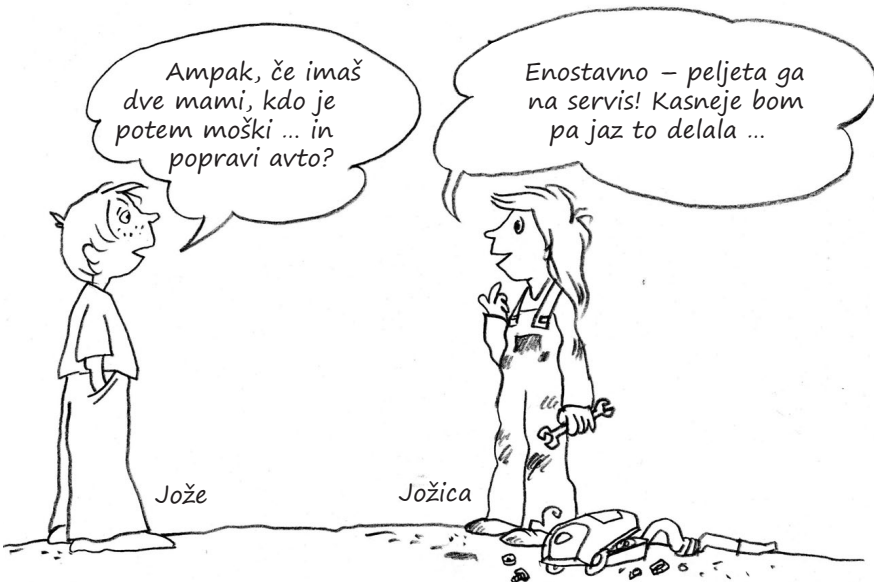
Kaj vi menite o tem?

Pred 130 leti dekleta v Sloveniji niso smela študirati, to so lahko počeli le moški. Mnoge deklice do pred kratkim niso znale pisati, saj jih niso pošiljali v šolo, ker so verjeli, da so dekleta in ženske dobre samo za gospodinjska dela. Pred 100 leti večina žensk ni smela hoditi v službo. Še pred nekaj desetletji večina žensk ni smela imeti svojega denarja, niso bile lastnice avtomobilov, stanovanj in zemlje. Bile so ekonomsko povsem odvisne od moškega. Do leta 1948 ženske na slovenskem niso smele na volitve, saj so moški, ki so o tem odločali, verjeli, da se ženske ne spoznajo na politiko (prim. Zaviršek 1994, Žnidaršič Žagar 2000, Oakley 2000, Accati 2001, Leskošek 2002, Mill, Taylor 2005).

ILUSTRACIJA 3

Kako uporabiti ilustracijo za poučevanje:

- za pogovor o družbeno ustvarjenih spolih in predstavah o »naravni« delitvi na »ženska« in »moška« dela v družini.

Atelier Wagendristel www.artofeva.com ©

Tudi v mavričnih družinah ni delitve na »ženska« in »moška« dela, kakor tudi ni družbeno ustvarjenega ločevanja na mame, ki otroka negujejo in ščitijo, in očete, ki otroke kaznujejo in jim vcepljajo strah pred avtoriteto.

ILUSTRACIJA 4

Kako uporabiti ilustracijo za poučevanje:

- pri pogovoru o normalizaciji mavričnih družin;
- za pogovor o družbeno ustvarjenih spolih in stereotipih ljudi, ki pripisujejo ene vrste obnašanj ženskam, druga pa moškim.

Bela knjiga o vzgoji in izobraževanju v Republiki Sloveniji (2011: 42)²⁰
poudarja prav to z nedvoumno mislijo

Šola mora učencu pomagati pri oblikovanju odnosa do neizogibne pluralnosti njegovih identitet in mu pomaga pri izbiri svojih pripadnosti in presojanju glede identitet. Pomembno je, da se izognemo dvema iluzijama glede identitete: iluziji edinstvene identitete, se pravi identifikacije, ki v celoti povzame posameznika in ga postavi nasproti vsem posameznikom z drugačno identiteto.

In iluziji neupoštevanja identitete, ki spregleda, kako je naše identificiranje z drugimi vir naših vrednot in delovanj.

Gradiva, ki pomagajo pri učenju o družinski pluralnosti

Učiteljice in učitelji imajo v Sloveniji na voljo le malo knjig, s katerimi bi si lahko pomagali pri svojem delu na tem področju, v zahodnih državah pa obstaja množica knjig, ki poučujejo o mavričnih družinah. V tem hipu priporočamo dve knjigi v slovenščini:

- Mary Hoffman, *Velika knjiga o družinab*. Didakta, Radovljica, 2010.
- Lawrence Schimel, *Sosedje in prijatelji*. Škuc, Ljubljana, 2008.

Učiteljica, ki je pri pouku uporabljala *Veliko knjigo o družinab*, je povedala: »Knjiga je super. Otrokom ni bilo nič čudno, vse so normalno sprejemali!« (pogovor z učiteljico, 2011).

Švedski plakat (ki je nastal v okviru te raziskave) o družinski pluralnosti prikazuje dečka, ki v šoli ni mogel govoriti o svoji družini. Mavrične družine ni bilo nikjer, ne v šolskih knjigah, ne v pogovorih z vrstniki, ne v igri. Ko je prišel domov je eno od svojim mam uščipnil v roko in rekel: »Hotel sem samo videti, ali si resnična!«

²⁰ Bela knjiga o vzgoji in izobraževanju v Republiki Sloveniji 2011. Nacionalna strokovna skupina za pripravo Bele knjige o vzgoji in izobraževanju v Republiki Sloveniji, Ministrstvo za šolstvo in šport, Ljubljana, junij 2011. Dostopno na: http://www.belaknjiga2011.si/pdf/bela_knjiga_2011.pdf (5. 12. 2011).

Nekateri otroci živijo z dvema mamama
ali dvema očkoma.

Drugi otroci so
posvojeni ali živijo
pri rejniških družinah.

Iz knjige: Mary Hoffman (2010), *Velika knjiga o družinah*. Didakta, Radovljica.

Ko učitelji in učiteljice v razredu govorijo o različnih družinah ali pa o spolnosti, je pomembno oboje: da o tem govorijo učitelji, ki so otrokovi vzorniki, in da povabijo ljudi od zunaj, ki lahko predstavijo temo tudi iz perspektive lastne izkušnje in lastne prizadetosti v primeru neenakega obravnavanja. S tem dobijo otroci dve različni izkušnji: a) izkušnjo samoumevne vključitve tabuizirane teme v kurikulum in njeno normalizacijo s strani učiteljice; in b) izkušnjo, da obstajajo ljudje, ki so odrasli v mavričnih družinah ali pa so istospolno usmerjeni in govorijo o svojih osebnih izkušnjah.

Poučevanje s pomočjo pozitivnih vzornikov in ne zgolj negativnih zgodovinskih dogodkov

V zgodbah otrok se je pokazalo, da so jim šole predstavile skorajda le negativne zgodovinske dogodke v povezavi z različno spolno usmerjenostjo. Čeprav morda negativni dogodki prevladujejo, pa je danes mogoče poučevati tudi o pozitivnih primerih, če jih bolje poznamo.

Omenite lahko, da se v nekaterih državah ljudje istega spola med seboj lahko poročijo in da imajo povsem enake pravice kot družine, v katerih sta oče in mama (Islandija, Norveška, Švedska, Belgija, Nizozemska, Portugalska, Španija), v drugih pa lahko sklenejo t. i. partnerstvo ali se registrirajo, kot je to v Sloveniji.

V zgodovini so bile znane osebnosti, ki so imele intimni odnos z osebami istega spola, na primer:

- Leonardo da Vinci (1452–1519), izumitelj, umetnik, matematik, znanstvenik
- Michelangelo (1475–1564), kipar in slikar
- Federico García Lorca (1898–1936), španski pesnik
- André Gide (1869–1951), francoski pisatelj, Nobelov nagrajenec
- Peter Ilič Čajkovski (1840–1893), ruski skladatelj
- Rudolf Nurejev (1918–1993), ruski plesalec
- Oscar Wilde (1854–1900), irski pisatelj, dramatik in pesnik
- Ludwig Wittgenstein (1889–1951), avstrijski filozof

- Alma Karlin (1889–1950), pisateljica, popotnica, pesnica
- Ljuba Prenner (1906–1977), odvetnica, političarka, pisateljica

MLADI, ki so sami istospolno usmerjeni, potrebujejo vzornike, to pa je pomembno tudi za vse druge otroke in mlade, od tistih, ki živijo v mavričnih družinah, do tistih, ki živijo z mamo in očetom.

Danes so zelo znani in znane recimo:

- Elton John (1947), angleški glasbenik
- Annie Leibovitz (1949), ameriška fotografinja
- Ricky Martin (1971), portoriški glasbenik in igravec
- George Michael (1963), angleški glasbenik
- Martina Navratilova (1956), ameriška teniška igralka češkega rodu
- Jóhanna Sigurðardóttir (1942), islandska političarka, premierka
- Guido Westerwelle (1961), nemški politik, nekdanji zunanji minister
- Klaus Wowereit (1953), nemški politik, župan Berlina
- Bertrand Delanoë (1950), francoski politik, župan Pariza
- Pedro Almodóvar (1949), španski režiser
- Fiona Shaw (1958), irska igralka (v filmu znana kot Petunia Dursley, teta Harryja Potterja)
- Jodie Foster (1962), ameriška igralka
- Freddy Mercury (1946-1991), angleški pevec
- Cynthia Nixon (1966), ameriška igralka (Miranda iz Seksa v mestu)
- Ian McKellen (1939), angleški igralec (Gandalf iz Gospodarja prstanov),
- Chavela Vargas (1919), mehiška pevka
- Richard Chamberlain (1934), ameriški igralec (iz nanizanke Pesem ptic trnovk).²¹

Kaj se je od nekoč do danes spremenilo?

Kaj otroci vedo o teb znanih ljudeh?

²¹ Hvala uredniku revije *Narobe*, Romanu Kuharju, da nam je posredoval imena. Več o pozitivnih dogodkih in osebah v različnih številkah revije: <http://www.narobe.si/menu/arhiv> (9. 12. 2011).

ILUSTRACIJA 5

Kako uporabiti ilustracijo v pogovoru z otroci:

- za detabuizacijo različne spolne usmerjenosti,
- za boj proti napačnemu prepričanju, da bodo otroci, ki živijo v istospolni skupnosti, sami istospolno usmerjeni.

NEKAJ PRAKTIČNIH NAPOTKOV ZA STARŠE

Izbira šole

Pri premisleku o tem, v kateri vrtec ali šolo bodo starši vpisali otroka, je staršem na voljo več virov: drugi starši, znanci in prijatelji, zaposleni v različnih šolah ipd.

Katera šola bo otroku najprijaznejša?

V kateri šoli je morda zaposlen kdo, ki bo lahko otroku v oporo?

V kateri šoli bodo starši najbolj čutili, da se lahko odkrito pogovarjajo z učiteljicami?

Starši pred vstopom v šolo lahko storijo marsikaj:

- vprašajo ravnateljico in učiteljico, ali so morda na tej šoli že bili drugi otroci iz družin istospolnih staršev;
- vprašajo, kako v šoli ravnajo, kadar se otroci zbadajo z izrazi, kot je »peder«;
- vprašajo, ali se je morda kdo na šoli udeležil izobraževanj o mavričnih družinah ali ozaveščanja o državljskih pravicah in medkulturnih kompetencah;
- vprašajo, ali je mogoče v knjižnici šole dobiti gradiva in knjige, ki obravnavajo tudi mavrične družine;
- vprašajo, kakšni so šolski predpisi in navodila za ravnanje v primeru diskriminacije, nadlegovanja ipd., in ali so pozorni tudi na nadlegovanje v zvezi s spolno usmerjenostjo.

Marsikateri starši so pripravljeni sodelovati pri oblikovanju šolskih dejavnosti ali izobraževanju učiteljic, otrok in drugih staršev. Pomembno je pozdraviti njihovo pripravljenost, saj so prav oni najboljši vir izkušenj in informacij.

Dejavno sodelovanje

Starši sami morajo presoditi, kako odkriti so lahko z osebjem v šoli glede svoje družinske oblike, vendar je pomembno vedeti, da bo otroku lažje, če bo vedel, da njegovi starši družinske oblike ne skrivajo. Starši imajo lahko velik vpliv na dogajanje v šoli, če se vanj vključijo, saj lahko:

- ravnateljici in otrokovi učiteljici predstavijo svojo družino, ob tem pa tudi povedo, kako otrok kliče oba starša v družini, da bo lahko šolsko osebje v skladu s tem naslavljalo otrokove starše;
- v dogovoru z učiteljico morda pripravijo šolsko uro ali kakšno dejavnost za otroke;
- so aktivni v šolskem svetu in drugih organih, v katerih starši sodelujejo med seboj v dobro šole;
- sporočijo učiteljici ali učitelju, kadar ima njihov otrok težave v šoli – s sošolci ali kom drugim – zaradi družinske realnosti, v kateri živi, in zahtevajo ustrezne ukrepe;
- se o družinski pluralnosti pogovarjajo z drugimi starši.

Bodite vir informacij

Večina učiteljic in učiteljev v Sloveniji ne pozna mavričnih družin in imajo o njih pogosto stereotipne podobe, ki so jih videli v medijih, brali v rumenem tisku, jih slišali iz ust cerkvenih predstavnikov ali nekaterih nestrpnih politikov. V nizu različnih zahtev in izzivov ter potreb različnih skupin in otrok, s katerimi se srečujejo strokovni delavci v šoli, so istospolne družine tema, ki še ni utegnila dobiti dovolj pozornosti. Šolsko osebje morda nima znanja ali vprašanj, ki bi jih znali postaviti staršem. Morda boste prva mavrična družina na šoli vašega otroka, zato je koristno, da starši:

- predlagajo specifične knjige in drugo gradivo, ki predstavljajo isto spolne družine, ki jih učitelji morebiti ne poznajo;

- predlagajo učiteljici, kako menijo, da bi bilo za njihovo družino dobro, da bi učiteljica ravnala, ko npr. otroci pripravljajo darilca za materinski dan, rišejo družinsko drevo ali ko drugi starši sprašujejo o njihovi družini;
- obvestijo učiteljico in ravnateljico o dogodkih in izobraževanjih, ki bi bila koristna za šolske strokovne delavce, in jima dajo gradiva in informacije, do katerih imajo sami dostop.
- predlagajo, kako reševati morebitne dogodke, ki so diskriminirajoči.

Na eni od osnovnih šol je deklica s pomočjo učiteljice naredila dva portreta svojih mam, ki so jih otroci poklonili mamam za materinski dan.

Odlična otroška pisateljica Anja Štefan pa je zapisala naslednjo uganko:

VČASIH MILA, VČASIH SITNA – KOT SMO VSI,
TISTA PRVA, KI TE NOSI IN RODI,
ALI DRUGA, KI JE TU, KO PRVE NI.

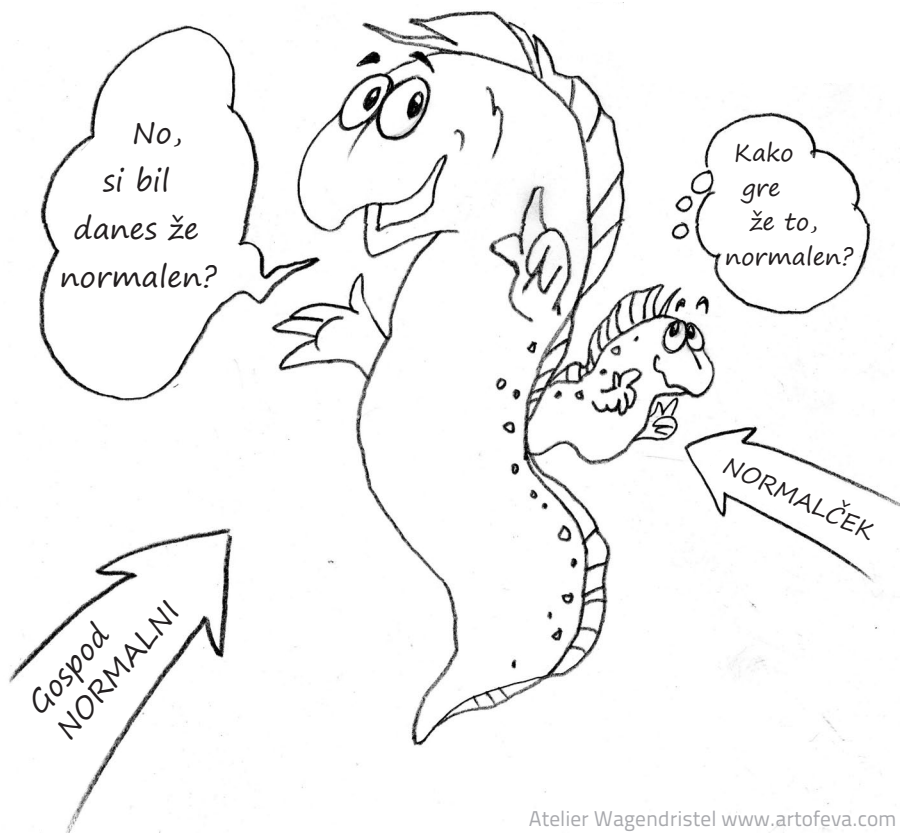
(Ciciban, Januar 2012)

ILUSTRACIJA 6

Kako uporabiti ilustracijo v pogovoru z otroci:

- za pogovor o družbeno konstruiranem normativnem govoru o normalnosti

KAJ JE SPLOH NORMALNO?

Atelier Wagendristel www.artofeva.com ©

Možne teme za pogovor:

Kaj je zate normalno?

Kaj je za drugega normalno?

Ali obstaja več normalnosti?

Kaj je bilo včasih »normalno«, danes pa ni več (kajenje, pljuvanje po ulici, pretepanje otrok, odmetavanje smeti v naravi, metanje vseh smeti v eno vrečo ipd.)?

Kaj je bilo nekoč »nenormalno«, danes pa je del običajnega življenja (da ženske vozijo avto, so direktorice podjetij, da gredo moški na porodniški dopust, da se starša razvezeta, da otrok pove svoje stališče, ki je nasprotno odraslemu itd.)?

Kaj so razlogi družbenih sprememb, ki spreminjajo predstave o »normalnem« in »nenormalnem«?

Nekateri govorijo o tem, da obstajajo »normalne« in »alternativne« družine? Kako spremeniti takšen govor?

Kako ravnati, ko gre za soobstoj več različnih normalnosti?

Če imamo 3 jabolka in 4 starše, koliko jabolk dobi vsak (iz švedskega plakata o družinski pluralnosti, ki je izšel v okviru te raziskave, 2011)?

Ali lahko živimo tako, da sprejmemo različne normalnosti kot del običajnega življenja/kot družbene različnosti?

Nasprotje normalnega je nenormalno ali patološko, zato se tega pojma izogibamo. Nadomestimo ga lahko s pojmi, kot so običajno, običajnost, vsakdanje, pluralnost, različnost, raznovrstnost.

ILUSTRACIJA 7

Atelier Wagendristel www.artofeva.com ©

ENAKOVREDNO OBRAVNAVANJE IN OBČUTLJIVOST ZA RAZLIKE: ENAKOST V RAZLIKI

Pomembno je, da otroci niso izpostavljeni zaradi družinskih značilnosti, ampak da so obravnavani enakovredno, brez poudarjanja posebnosti. To pa ne pomeni, da razlike zabrisujemo in da jih namerno spregledamo, temveč da razlik ne hierarhiziramo. Na podlagi intervjujev s starši tudi vemo, da je včasih lažje prikriti družinsko realnost, kot pa tvegati negativne odzive učiteljic in sošolcev, da torej šola ni prostor, kjer bi bilo vključevanje raznovrstnosti samoumevno. Zato si je treba prizadevati, da se bodo otroci v šoli učili pluralnosti brez hierarhij.

NEKAJ PRAKTIČNIH NAPOTKOV ZA NAČRTOVANJE ŠOLSKIH POLITIK

Učitelji in učiteljice potrebujejo institucionalno podporo za normalizacijo mavričnih družin. V enem od avstrijskih vrtcev je učitelj enoletne in dveletne otroke zbral skupaj in dejal: »Dobili smo novega člana, Nikolaja. Nikolaj ima dve mami« (pogovor z mamó, 2011). Od tedaj je bila ta tema za vse otroke nekaj običajnega. Učenje o pluralizaciji družin se mora začeti zelo zgodaj, najpozneje pa takrat, ko otrok vstopi v vrtec ali drugo izobraževalno ustanovo. Pomembno je vedeti, da je dejaven odnos značilnost staršev srednjega in višjega socialnega sloja, drugi starši (ekonomsko slabo situirani, pripadniki etničnih manjšin, ipd.) pa so prepuščeni šolski politiki, na katero ne morejo vplivati.

Kaj lahko storimo na ravni šolskih politik?

- Izobraževanje o istospolnih družinah vključiti v različne oblike izobraževanj, še preden učitelji in vzgojitelji začnejo službovati (transformacije družinskih stvarnosti, multikulturni trening, izobraževanja v zvezi z nasiljem ipd.).
- Izobraževati zaposlene v šolah in vrtcih (učitelji in učiteljice, ravnateljice in ravnatelji, socialne delavke in socialni delavci, psihologinje in psihologi ter drugi pedagoški kader/delavci v šolstvu), saj bi znali tako lažje posredovati v primerih nadlegovanja, draženja otrok, s tem pa bi se tudi povečalo število oseb v šoli, na katere bi se otroci lahko obrnili.
- Povečati število primernih in točnih informacij, ki jih otroci v šoli dobijo o istospolno usmerjenih osebah ter o zgodovini in dogodkih, povezanih z njimi.
- O vsebinah, povezanih z istospolnimi družinami, bi bilo treba izobraževati tudi vse druge starše v šoli.
- Oblikovati zakonodajo, ki bi spodbujala preprečevanje nadlegovanja in diskriminacije.

- V šole vpeljati jasen sistem prijav in obravnavanja incidentov, nadlegovanja in diskriminacije, ki jih doživljajo otroci.
- Razvijati zavedanje, da tako kot se spolne zlorabe doma in zunaj doma preprečuje s pogovori o spolnosti, telesu in pravici do svojega telesa, tako se homofobijo preprečuje s pogovorom o družinski in spolni pluralnosti.

Kaj bi sami napisali v oblăčke, ko ste prebrali to knjigo?

Kaj napišejo otroci

V prilogi knjige so ilustracije s praznimi oblaki, ki jih lahko fotokopirate in razdelite otrokom, ko boste poučevali o pluralnosti družin. Kaj bodo napisali?

SKLEP

Družine torej niso nekaj danega in naravnega, temveč družine ves čas »delamo« (*doing families* je napisala Judith Butler), ustvarjamo, jih živimo. Kot dejavni subjekti pa »delamo« tudi šolsko stvarnost, ki mora spoštovati družinsko pluralnost. Temu so družbene okoliščine lahko naklonjene ali nenaklonjene. To so pokazali prav primerjalni podatki med Švedsko, Nemčijo in Slovenijo. Na Švedskem so leta 2009 spremenili zakonodajo na področju zakonske zveze in družin ter sprejeli zakon, po katerem dokumenti sklenjene zakonske zveze ne določajo več spola osebe, ki se je poročila (*gender-neutral marriage*). To spreminja tudi odnos do pluralizacije družin in krepi nehierarhično razlikovanje družinskih oblik. Švedski otroci niso doživljali homofobije. V Nemčiji je raziskava pokazala, da ne potrebujejo »še enega priročnika za učitelje in učiteljice«, ker jih imajo že toliko! Tudi v Nemčiji otroci niso doživljali homofobije. O slovenski situaciji razmislite sami. Pravo vpliva torej na kognitivno razumevanje določenega fenomena in na vrednotenje družin, na njihovo hierarhiziranje. Knjiga pokaže, kako poučevati pluralnost družinskih oblik, saj ta vpliva na kakovost vsakdanjega življenja vseh – otrok, žensk in moških – ne glede na to, ali živijo v nuklearni različnospolni, enostarševski, združeni, zvezdni, rejniški, posvojiteljski ali mavrični družini.

VIRI

- APPLE, M. W. (1992), Between Moral Regulation and Democracy: The cultural contradiction of the text. *The school field*, III, ½: 49–76.
- ANDERSSON, N., AMLIE, C., YTTEROY, E. A. (2002), Outcomes for children with lesbian or gay parents. A review of studies from 1978 to 2000. *Scandinavian Journal of Psychology*, 43, 5: 335–351.
- BACCHI, C. (2005), Discourse, Discourse Everywhere: Subject 'Agency' in Feminist Discourse Methodology NORA. *Nordic Journal of Feminist and Gender Research* 13 (3): 198–209.
- BAXTER, J. (2003), *Positioning Gender in Discourse. A Feminist Methodology*. Basingstoke: Palgrave MacMillan.
- BELOVIĆ, B., FUJS A., NIKOLIĆ, T. K. (2008), *Ocena potrebe po dodatnem ciljanem izobraževanju srednješolcev v Pomurju o spolnosti (elektronski vir)*. Murska Sobota: Zavod za zdravstveno varstvo. [Http://www.zzv-ms.si/si/splosno/documents/Spolnost.pdf](http://www.zzv-ms.si/si/splosno/documents/Spolnost.pdf) (avgust 2011).
- BENNETT, S. (2003), Is there a Primary Mom? Parental Perceptions of Attachment-Bond Hierarchies within Lesbian Adoptive Families. *Child and Adolescent Social Work Journal*, 20, 3: 159–173.
- BERCHT, S. (2006), Nove družine: Enake, drugačne, enakopravne. *Ciciban: Priloga za starše*, 3: 24–26.
- BLAIS, M.-C., GAUCHET, M., OTTAVI, D. (2011), *O pogojih vzgoje*. Ljubljana: Krtina.
- BOS, H., BALEN, F. VAN (2008), Children in planned lesbian families: Stigmatisation, psychological adjustment and protective factors. *Culture Health & Sexuality* 10, 3: 221–236.
- BREWAEYS, A., HALL, E. V. VAN (1997), Lesbian motherhood: The impact on child development and family functioning. *Journal of Psychosomatic Obstetrics and Gynecology*, 18, 1: 1–16.
- BROWN, W. (1995), *States of Injury: Power and Freedom in Late Modernity*. Princeton: Princeton University Press.
- BOULEY, T. M. (2007), The silenced family: Policies and perspectives on the inclusion of children's literature depicting gay/lesbian families in public elementary classrooms. V: Killoran, I. Pendleton Jiménez, K. (ur.), *'Unleashing the unpopular': Talking about sexual orientation and gender diversity in education*. Olney: Association for Childhood Education International (140–147).

- BOWER, L., KLECKA C. (2009), (Re)considering normal: queering social norms for parents and teachers. *Teaching Education*, 20, 4: 357–373.
- BOURDIEU, P. (1997), *Pascalian Meditations*. Cambridge: Polity Press.
- BURCAR, L. (2009), Socializacija mladih skozi literarne pravljice : primer konstrukcije biološkega in socialnega starševstva. *Socialno delo*. 48, 1-3: 17-34.
- BUTLER, J. (1990), *Gender trouble: Feminism and the subversion of identity*. New York: Routledge.
- (1993), *Bodies that matter: On the discursive limits of »sex«*. New York: Routledge.
- (2009), *Die Macht der Geschlechternormen*. Frankfurt/M.: Suhrkamp.
- The British Columbia Teachers' Federation, *Facts and Myths about Antihomophobia Education*. Dostopno na: <http://www.bctf.ca/SocialJustice.aspx?id=10392> (avgust 2011).
- CANGHUILLEM, G. (1987), *Normalno in patološko*. Ljubljana: ŠKUC, Filozofska fakulteta, Znanstveni inštitut.
- CAPUTO, V. (1995), Anthropology's silent 'others': A consideration of some conceptual and methodological issues for the study of youth and children's cultures. V: Amit-Talai, V., Wulff, H (ur.): *Youth cultures: A Cross-cultural Perspective*. London/New York: Routledge (19–42).
- CARAPACCHIO, I. (2008), *Kinder in Regenbogenfamilien: Eine Studie zur Diskriminierung von Kindern Homosexueller und zum Vergleich von Regenbogenfamilien mit heterosexuellen Familien*. München: Südwestdeutscher Verlag für Hochschulschriften.
- CHARMAZ, K. (2006), *Constructing Grounded Theory: A Prictical Guide Through Qualitative Analysis*. London: Sage.
- CHRISTENSEN, P., PROUT A. (2002), Working with ethical symmetry in social research with children. *Childhood*, 9, 4: 477–497.
- CHAN, R. W., RABOY, B., PATTERSON, C. J. (1998 a), Psychosocial adjustment among children conceived via donor insemination by lesbian and heterosexual mothers. *Child development*, 69, 2: 443–457.
- CHAN, R. W., BROOKS, R. C., RABOY, B., PATTERSON, C. J. (1998 b), Divison of labor among lesbian and heterosexual parents: Associations with children's adjustment. *Journal of Family Psychology*, 12, 2: 402–419.
- CLARKE, V., KITZINGER, C., POTTER J. (2004), 'Kids are just cruel anyway': Lesbian and gay parents' talk about homophobic bullying. *British Journal of Social Psychology* 43, 4: 531–550.
- DOLAR BAHOVEC, E., BREGAR, K. (2004), *Šola in vrtec skozi ogledalo*. Ljubljana: DZS.

- FARR, R. H., FORSSELL, S. L., PATTERSON, C. J. (2010), Parenting and child development in adoptive families: Does parental sexual orientation matter? *Applied Developmental Science*, 14, 3: 164–178.
- FOUCAULT, M. (2003), Rojstvo biopolitike. *Filozofski vestnik*. 24, 3: 171–177.
- (2010 [1984]), *Zgodovina seksualnosti*. Ljubljana, ŠKUC.
- FUNCKE, D. THORN, P. (ur.) (2010), *Die gleichgeschlechtliche Familie mit Kindern: Interdisziplinäre Beiträge zu einer neuen Lebensform*. Bielefeld: Transcript-Verlag.
- EPSTEIN, R. (1999), Our Kids in the Hall: Lesbian Families Negotiate the Public School System. *Journal of the Motherhood Initiative for Research and Community Involvement*, 1, 2: 68–82.
- (2009), Introduction. V: Epstein, R. (ur.): *Who's your daddy? and other writings on queer parenting*. Toronto: Sumach Press (13–32).
- ERICH, S., LEUNG, P., KINDLE, P. (2005), A comparative analysis of adoptive family functioning with gay, lesbian and heterosexual parents and their children. *Journal of GLBT Family Studies*, 1, 4: 43–60.
- Evropska komisija (2006), Standard Eurobarometer, Eurobarometer 66: Public opinion in the European Union. [Http://ec.europa.eu/public_opinion/index_en.htm](http://ec.europa.eu/public_opinion/index_en.htm) (13. 10. 2011).
- FLAKS, D. K., FISHER, I., MASTERPASQUA, F., JOSEPH, G. (1995), Lesbians choosing motherhood: A comparative study of lesbian and heterosexual parents and their children. *Developmental Psychology*, 31, 1: 105–114.
- GARNER, A. (2005 [2004]), *Families like mine: Children of gay parents tell it like it is*. New York/London/Toronto/Sydney: Harper.
- GARTRELL, N., RODAS, C., DECK, A., PEYSER, H., BANKS, A. (2005), The National Lesbian Family Study: 4. interviews with the 10-year-old children. *American Journal of Orthopsychiatry*. 75, 4: 518–524.
- GARTRELL, N., BOS, H. (2010), US National Longitudinal Lesbian Family Study: Psychological Adjustment of 17-Year-Old Adolescents. *Pediatrics*. 126, 1: 1–9.
- GENLAW, A., BRICKLEY, M., MARSH, H., RYAN, D. (2008), *Opening Doors: Lesbian, Gay, Bisexual and Transgender (LGBT) Parents and Schools*. Boston: Family Equality Council.
- GOFFMAN, E. (2008), *Stigma: zapiski o upravljanju poškodovane identitete*. Maribor: Aristej.
- GOLOMBOK, S. (2000), *Parenting: What Really Counts?* London, New York: Routledge.
- GOLOMBOK, S., SPENCER, A., RUTTER, M. (1983), Children in Lesbian and Single Parent Households: Psychosexual and Psychiatric Appraisal. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 24, 4: 551–572.

- GOLOMBOK, S., TASKER, F., MURRAY, C. (1997), Children Raised in Fatherless Families from Infancy: Family Relationships and the Socio Emotional Development of Children of Lesbian and Single Heterosexual Mothers. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 38, 7: 783–791.
- GOFFMAN, E. (1963), *Stigma*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- GOTTMAN, J. (1990), Children of gay and lesbian parents. V: Bozett, F., Sussman, M. (ur.), *Homosexuality and Family Relations*. New York: Harrington park (177–196).
- GREEN, R. (1978), Sexual identity of 37 children raised by homosexual or transsexual parents. *American Journal of Psychiatry*, 135: 692–697
- GREEN, R., MANDEL, J., HOTVELD, M., GRAY, J., SMITH, L. (1986), Lesbian Mothers and their Children: A Comparison with Solo Parent Heterosexual Mothers and their Children. *Sexual Behaviours*, 15, 2: 167–184.
- HEREK, G. M. (2004), Beyond »homophobia«: Thinking about sexual stigma and prejudice in the twenty-first century. *Sexuality Research and Social Policy*, 1, 2: 6–24.
- JACKSON, S. (2005), *The social complexity of heteronormativity: Gender, sexuality & heterosexuality. Heteronormativity – a Fruitful Concept?* Trondheim.
- JIMÉNEZ, K. P. (2009), Little White children: Notes from a Chicana dyke dad. V: Epstein, R. (ur.): *Who's your daddy? And other writings on queer parenting*. Toronto: Sumach (242–250).
- KOERNER, M., HULSEBOSCH, P. (1996), Preparing teachers to work with children of gay and lesbian parents. *Family relations*, 47, 5: 347–354.
- KOMIDAR, K., MANDELJČ, S. (2009), Homoseksualnost skozi analizo učnih načrtov, šolskih učbenikov in šolske prakse. *Sodobna pedagogika* 60/126 (Homoseksualnost in šola): 164–181. http://www.sodobna-pedagogika.net/images/stories/2009-4-slo/2009_4_slo_08_komidar_mandeljs_homoseksualnost_skozi_analizo.pdf (avgust 2011).
- KOSCIW, J. G., DIAZ, E. M. (2008), *Involved, Invisible, Ignored: The Experiences of Lesbian, Gay, Bisexual and Transgender Parents and Their Children in Our Nation's K–12 Schools*. New York: GLSEN.
- KREK, J., METLJAK, M. (ur.) (2011), *Bela knjiga o vzgoji in izobraževanju v Republiki Sloveniji* [Elektronski vir]. Ljubljana : Zavod RS za šolstvo. http://www.belaknjiga2011.si/pdf/bela_knjiga_2011.pdf (oktober 2011).
- KUHAR, R., MALJEVAC, S., KOLETNIK A., MAGIČ, J. (2008), *Vsakdanje življenje istospolno usmerjenih mladih v Sloveniji*. Ljubljana: Legebitra (raziskovalno poročilo).

- KUHAR, R., SOBOČAN, A. M. (2010), Družina – osnovna celica ... ideoloških spopadov. *Socialno delo*, 49, 5–6, 277–281.
- KUMASHIRO, K. (2000), Toward a theory of anti-oppressive education. *Review of Educational Research*, 70, 1: 25–53.
- KUVALANKA, K. A., GOLDBERG, A. E. (2009), 'Second generation' voices: Queer youth with lesbian/bisexual mothers. *Journal of Youth and Adolescence*, 38, 7: 904–919.
- Letno poročilo zagovornika enakih možnosti za 2010, Vlada Republike Slovenije: Urad za enake možnosti. [Http://www.zagovornik.net/uploads/media/zagovornik_LP_2010_2.pdf](http://www.zagovornik.net/uploads/media/zagovornik_LP_2010_2.pdf) (september 2011).
- LANSFORD, J. E., CEBALLO, R., ABBEY, A., STEWART, A. J. (2001), Does family structure matter? A comparison of adoptive, two-parent biological, single-mother, step-father, and stepmother households. *Journal of Marriage and Family*, 63, 3: 840–851.
- LINDSAY, J., PERLESZ, A., BROWN, R., MCNAIR, R., VAUS, D. DE, PITTS, M. (2006), Stigma or Respect: Lesbian-parented Families Negotiating School Settings. *Sociology*, 40, 6: 1059–1077.
- LEŠNIK, B. (2006), Melting the Iron Curtain: The Beginnings of the LGBT Movement in Slovenia. V: Chateauvert, M. (ur.), *New Social Movements and Sexuality*. Sofija: Bilitis Resource Center (86–96).
- MAGIČ, J. (2008), *Povej naprej: Raziskovanje, spremljanje in beleženje primerov diskriminacije, kršitev pravic in nasilja nad istospolno usmerjenimi v Sloveniji v obdobju med novembrom 2007 in novembrom 2008* (poročilo). Ljubljana: Legebitra.
- MAGIČ, J., JANJEVAK, A., KUHAR, R. (2011), *Oprostite, gospa učiteljica, ali ste lezbijka? – Raziskovalno poročilo o položaju LGBT učiteljev v slovenskem izobraževalnem sistemu*. Ljubljana: Legebitra. [Http://www.drustvo-legebitra.si/images/stories/Oprostite_gospa_uiteljica_ste_lezbijka.pdf](http://www.drustvo-legebitra.si/images/stories/Oprostite_gospa_uiteljica_ste_lezbijka.pdf) (avgust 2011).
- MALJEVAC, S., MAGIČ, J. (2009), Pedri raus!: Homofobično nasilje v šolah. *Sodobna pedagogika* 60/126 (Homoseksualnost in šola): 90–104.
- MEYER, E. J. (2009), *Gender, Bullying, and Harassment. Strategies to End Sexism and Homophobia in Schools*. New York/London: Teachers College Press.
- MOONEY-SOMERS, J., SOMERS, E. (2009), Radical faries & lesbian avangers: Reflections from a gay dad and his dyke daughter. V: Epstein, R. (ur.): *Who's your daddy? and other writings on queer parenting*. Toronto: Sumach Press. 283–290.
- NOVAK, B. (2009), *Prenova slovenske šole*. Znanstveno poročilo 10/09. Ljubljana: Pedagoški inštitut. [Http://www.pei.si/UserFilesUpload/file/zalozba/ZnanstvenaPorocila/10_09_prenova_slovenske_sole.pdf](http://www.pei.si/UserFilesUpload/file/zalozba/ZnanstvenaPorocila/10_09_prenova_slovenske_sole.pdf).

- PAN, M. (2009), Pedagogika in homoseksualnost ali vodenje otrok – za nos?. *So-dobna pedagogika*, 60/126 (Homoseksualnost in šola): 182–202.
- PARKS, C. A. (1998), Lesbian parenthood: A review of the literature. *American Journal of Orthopsychiatry*, 68, 3: 376–389.
- PATTERSON, C. J. (1994), Children of the lesbian baby boom: Behavioural adjustment, self-concepts, and sex-role identity. V: Greene, B., Herek, G. (ur.), *Contemporary Perspectives on Lesbian and Gay Psychology: Theory, Research and Application*. Beverly Hills, CA: Sage (156–175).
- (2000), Family relationships of lesbians and gay men. *Journal of Marriage and the Family*, 62, 4: 1052–1069.
- PATTERSON, C. J., CHAN, R. W. (1996), Gay fathers and their children. V: Cabaj, R. P., Stein, T. S. (ur.), *Textbook of homosexuality and mental health*. Washington, DC: American Psychiatric Press, Inc. (371–393).
- PERRIN, E. C. (2002), Technical report: Co-parent adoption or second-parent adoption by same-sex parents. *Pediatrics*, 109, 2: 341–344.
- RAUCHFLEISCH, U. (1997), *Alternative Familienformen: Eineltern, gleichgeschlechtliche Paare, Hausmänner*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- (2011), Schwule. Lesben. Bisexuelle. Lebensweisen, Vorurteile, Einsichten. [4. izdaja] Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- RENFROW, D. G. (2004), A Cartography of Passing in Everyday Life. *Symbolic Interaction*, 27, 4: 485–506.
- REIMANN, R. (1997), Does biology matter? Lesbian couples' transition to parenthood and their division of labor. *Qualitative Sociology*, 20, 2: 153–185.
- ROMMELSPACHER, B. (2002), *Anerkennung und Ausgrenzung: Deutschland als multikulturelle Gesellschaft*. Frankfurt/Main, New York; Campus.
- ROSENBERG, T. (2002), *Queerfeministisk Agenda*. Stockholm: Atlas.
- RYAN-FLOOD, R. (2005), Contested heteronormativities: Discourses of fatherhood among lesbian parents in Sweden and Ireland. *Sexualities*, 8, 2: 189–204.
- (2009), *Lesbian Motherhood. Gender, Families and Sexual Citizenship*. London: Palgrave, Macmillan.
- RYAN, D., MARTIN, A. (2000), Lesbian, gay, bisexual and transgender parents in the school systems. *School Psychology Review*, 29, 2: 207–216.
- RUPP, M. ur. (2009), *Die Lebenssituationen von Kindern in gleichgeschlechtlichen Lebenspartnerschaften*. Bundesanzeiger, Koeln.

- SCHÄFER, M., HERPELL, G. (2010), *Du Opfer! Wenn Kinder Kinder fertig machen*. Frankfurt/M.: Rowohlt.
- SOBOČAN, ANA M. (2009), Istospolne družine v Sloveniji. *Socialno delo*, 84, 3–1, 68–56.
- (2011), Female Same-Sex Families in the Dialectics of Marginality and Conformity. *Journal of Lesbian Studies*, 15, 3: 331–352.
- STACEY, J., BIBLARZ, T. (2010), How does the gender of parents matter? *Journal of Marriage and Family*, 72, 1: 3–22.
- ŠVAB, A. (2007), Do they have a choice? Reproductive preferences among lesbian and gays in Slovenia. V: Kuhar, R., Takacs, J. (ur.), *Beyond the Pink Curtain: Everyday Life of LGBT People in Eastern Europe*. Ljubljana: Mirovni Inštitut (217–230).
- ŠVAB, A., KUHAR, R. (2005), *Neznosno udobje zasebnosti: Vsakdanje življenje gejev in lezbijk*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- TAYLOR, Y. (2009), *Lesbian and gay parenting. Securing social and educational capital*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- TASKER, F., Golombok, S. (1997), *Growing up in a lesbian family: Effects on child development*. New York: The Guilford Press.
- TASKER, F. (1999), Children in lesbian-led families: A review. *Clinical Child Psychology and Psychiatry*, 4, 2: 153–166.
- TAYLOR, Y. (2009), *Lesbian and gay parenting. Securing social and educational capital*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- TUTEN, T. L., AUGUST, R. A. (2006), Work-family conflict: A study of lesbians mothers. *Women in Management Review*, 21, 7: 578–597.
- TUŠ ŠPILAK, N. (2010), Obravnavanje istospolnih družin v slovenskih vrtcih. *Socialno delo*, 49, 5–6: 351–360.
- WAINRIGTH, J. L., RUSSEL, S. T., PATTERSON, C. J. (2004), Psychosocial adjustment, school outcomes and romantic relationships of adolescents with same-sex parents. *Child development*, 75, 13: 1886–1898.
- VANFRAUSSEN, K., PONJAERT-KRISTOFFERSEN, I., BREWAEYS, A. (2002), What does it mean for youngsters to grow up in a lesbian family created by means of donor insemination? *Journal of Reproductive and Infant Psychology*, 20, 4: 237–252.
- VENDRAMIN, V., ŠLIBAR, R. (2009), *Konstrukcije spolov, spolnosti in nasilja v sodobnih tehnologijah*. Znanstveno poročilo 02/09. Ljubljana: Pedagoški inštitut. [Http://www.pei.si/UserFilesUpload/file/zalozba/ZnanstvenaPorocila/02_09_konstrukcije-spolovspolnostiinnasiljavsodobnihetnologijah.pdf](http://www.pei.si/UserFilesUpload/file/zalozba/ZnanstvenaPorocila/02_09_konstrukcije-spolovspolnostiinnasiljavsodobnihetnologijah.pdf).

- VENDRAMIN, V. (2011), Vzgoja in kultura vrtca in šole, ki ne diskriminirata glede na spol. V: Krek, J., Metljak, M. (ur.), *Bela knjiga*. Nacionalna strokovna skupina za pripravo bele knjige o vzgoji in izobraževanju v RS. Področna strokovna skupina za načela v vzgoji in izobraževanju.
- VICTOR, S. B., FISH, M. C. (1995), Lesbian mothers and their children: A review for school psychologists. *School Psychology Review*, 24, 3: 456–479.
- ZAVIRŠEK, D. (2000), *Hendikep kot kulturna travma : historizacija podob, teles in vsakdanjih praks prizadetih ljudi*. Ljubljana: Založba /**cf.*,
- ZAVIRŠEK, D. (2005), Hendikepirane matere – hendikepirani otroci: Antropološka perspektiva pri razumevanju družbenih ovir mater in otrok v socialnem varstvu in socialnem delu. *Socialno delo*, 44, 1–2: 3–15.
- (2008), Zagovorništvo otrok in zagovorniška drža. V: Jenkole, M., Kuzmič, N., Šemen, S., Turk, J. (ur.), *Zagovornik – glas otroka: Zbornik prispevkov za izobraževanje zagovornikov: Pilotski projekt 2007–2009*. Ljubljana: Varuh človekovih pravic (69–73).
- (2009), Med krvjo in skrbjo: Socialno starševstvo kot širitev koncepta starševstva v današnjem svetu. *Socialno delo*, 48, 1–3: 3–16.
- (2009a), Otrok ne potrebuje očeta in mame, potrebuje odgovorne odrasle. Intervju. *Dnevnik*, Objektiv, 12. 09. 2009. http://www.dnevnik.si/tiskane_izdaje/objektiv/1042298252
- (2010), Od normalizacije nasilja k večplastni neprekinjeni podpori. V: Klančar, T., Skornšek Pleš, T., Nahtigal, K., Božnik, D. (ur.), *365 dni boja proti nasilju nad ženskami v Ljubljani*. Ljubljana: Mestna občina, Oddelek za zdravje in socialno varstvo, Ljubljana – zdravo mesto: = City, Department of Health and Social Care, Ljubljana – a healthy city (8–19).
- ZETTERQVIST NELSON, K. (2007), *Mot alla odds. Regnbågsföräldrars berättelser om att bilda familj och få barn*. Malmö: Liber.

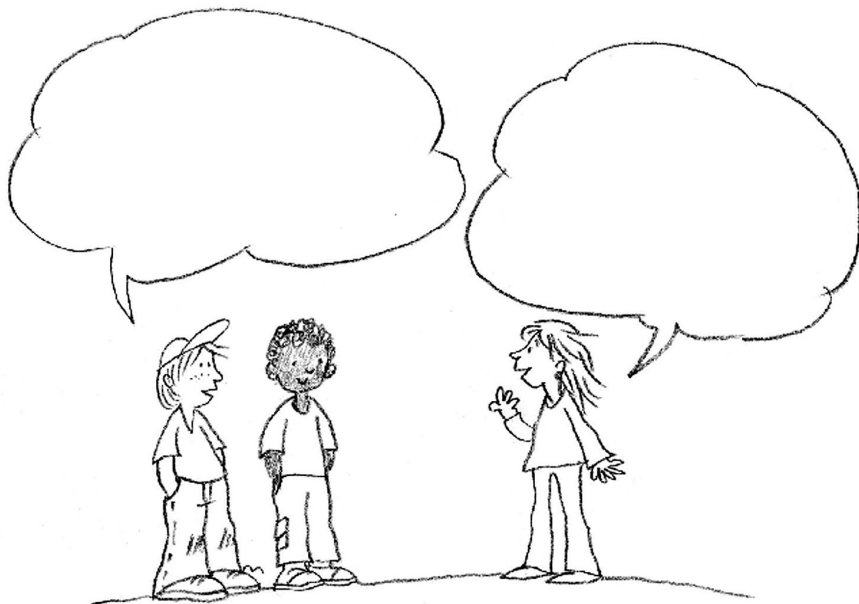
Priporočena literatura na temo spola, družine, spolnosti

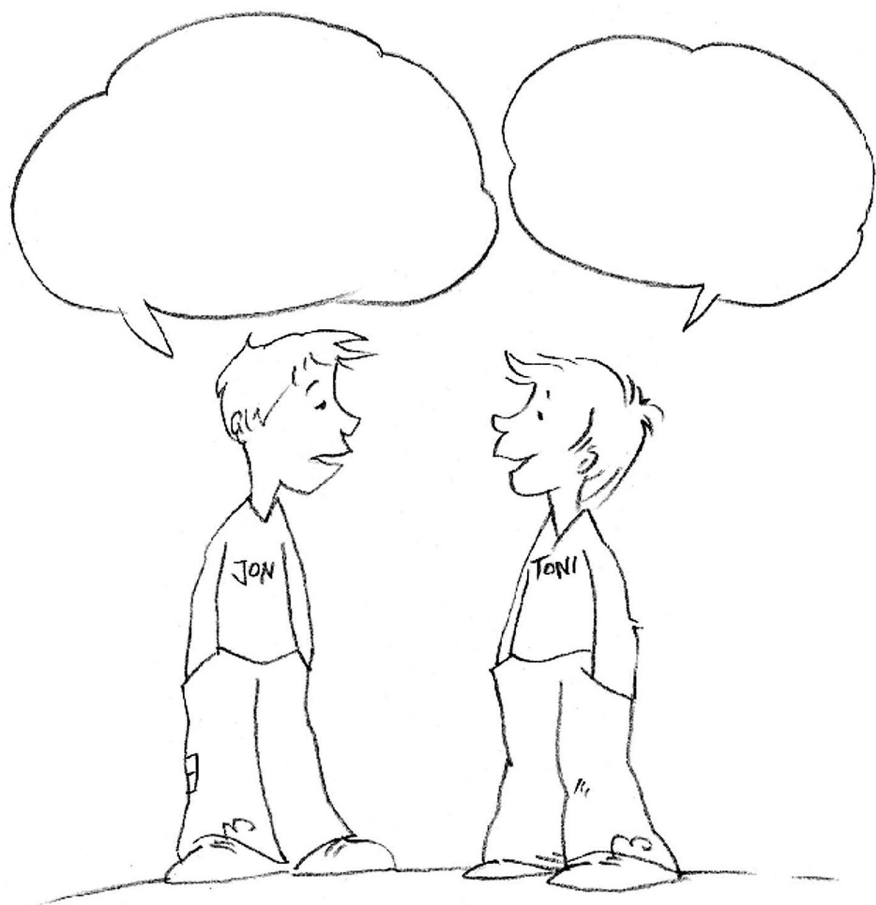
- ACCATI, L. (2001), *Pošast in lepotica: oče in mati v katoliški vzgoji čustev*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- ARIÈS, P. (1991), *Otrok in družinsko življenje v starem režimu*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- GOODY, J. (2003), *Evropska družina: zgodovinsko antropološki esej*. Ljubljana : Založba /*cf.
- GREIF, T. (2002), *Otroci drugorazrednih državljanov: Istospolne družine v pravu in praksi*. Časopis za kritiko znanosti, 30, 207–208: 109–132.
- KOBE, Z., PRIBAC, I., ZUPANČIČ, M. (ur.) (2006), *Prava poroka? 12 razmišljanj o zakonski zvezi*. Ljubljana: Krtina
- KOVAČ ŠEBART, M., KUHAR, R. (ur.) (2009), *Sodobna pedagogika 60/126* (Homoseksualnost in šola). [Http://www.sodobna-pedagogika.net/index.php?option=com_content&task=category§ionid=12&id=76&Itemid=26](http://www.sodobna-pedagogika.net/index.php?option=com_content&task=category§ionid=12&id=76&Itemid=26) (avgust 2011).
- KUHAR, R. (2010), *Intimno državljanstvo*. Ljubljana: ŠKUC.
- KUHAR R., SOBOČAN A. M. (ur.) (2010), *Socialno delo*, 49, 5–6.
- KUHAR, R., SOBOČAN, A. M. (2009), *Geji in lezbijke v družinah in gejevske in lezbične družine: kaj ima šola s tem?* V: Tašner, V., Lesar, I., Antič Gaber, M., Hlebec, V., Pučnik, M. (ur.), *Brez spopada: Kultur, spolov, generacij*. Ljubljana: Pedagoška fakulteta (165–178).
- LESKOŠEK, V. (2002), *Zavrnjena tradicija : ženske in ženskost v slovenski zgodovini od 1890 do 1940*. Ljubljana : Založba /*cf.
- MILL, J.S., TAYLOR, H. (2005). *Podrejenost žensk ; Zgodnja eseja o zakonu in ločitvi*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- OAKLEY, A. (2000), *Gospodinja*. Ljubljana : Založba /*cf.
- RENER, T., SEDMAK, M., ŠVAB, A., UREK, M. (2006), *Družine in družinsko življenje v Sloveniji*. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno–raziskovalno središče, Založba Annales.
- RENER, T., POTOČNIK, V., KOZMIK, V. (ur.) (1995), *Družine: Različne – enakopravne*. Ljubljana: Vitrum.
- SEIDER, R. (1998), *Socialna zgodovina družine*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- TRATNIK, S., SEGAN, S. N. (1995), *Zbornik o lezbičnem gibanju na Slovenskem 1984–95*. Ljubljana: ŠKUC-Lambda.
- TRPLAN, T., AUTOR, S., KUHAR, R. (2004), *Poroči se, kdor se more. Poročilo skupine za spremljanje nestrpnosti št. 03*. Ljubljana: Mirovni inštitut (Zbirka Mediawatch).

- VELIKONJA, N. (2004), *20 let gejevskega in lezbičnega gibanja*. Ljubljana: Društvo ŠKUC.
- (2011), *Zgodovina aktivizma za legalizacijo gejevskih in lezbičnih partnerskih zvez v Sloveniji*.
[Http://www.ljudmila.org/lesbo/raziskave/ZgodovinaAktivizma.pdf](http://www.ljudmila.org/lesbo/raziskave/ZgodovinaAktivizma.pdf) (19. 10. 2011).
- ZAVIRŠEK, D. (1994), *Ženske in duševno zdravje : o novih kulturah skrbi*. Ljubljana : Visoka šola za socialno delo.
- ŽNIDARŠIČ, ŽAGAR, S. (2000), *Ora et labora - in molči ženska! : pregled demografije dežele Kranjske in pridobitnosti žensk v desetletjih 1880-1910*. Ljubljana : Založba /*cf.

PRILOGA: MATERIAL ZA POUČEVANJE DRUŽINSKE PLURALNOSTI

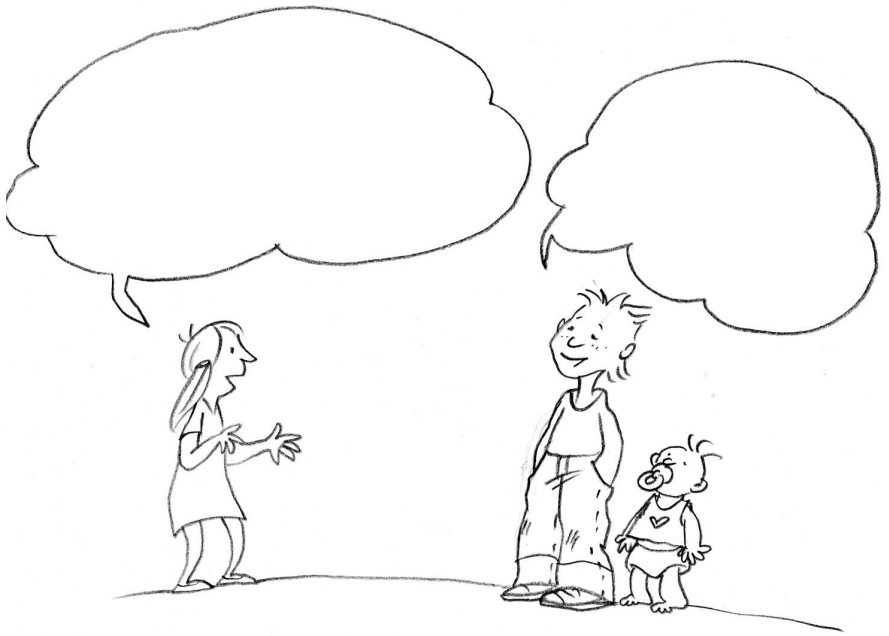
Po zgoraj opisanih pogovorih razdelite otrokom ilustracije, otroci pa naj ustvarijo dialoge, ki se nanašajo na različne teme znotraj družinske pluralnosti.

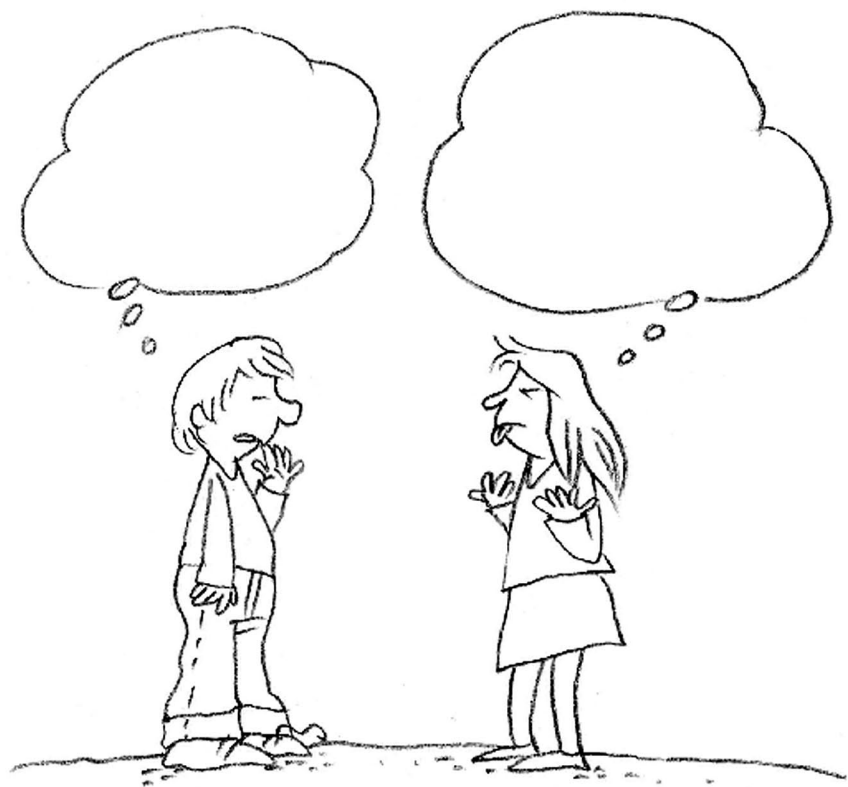

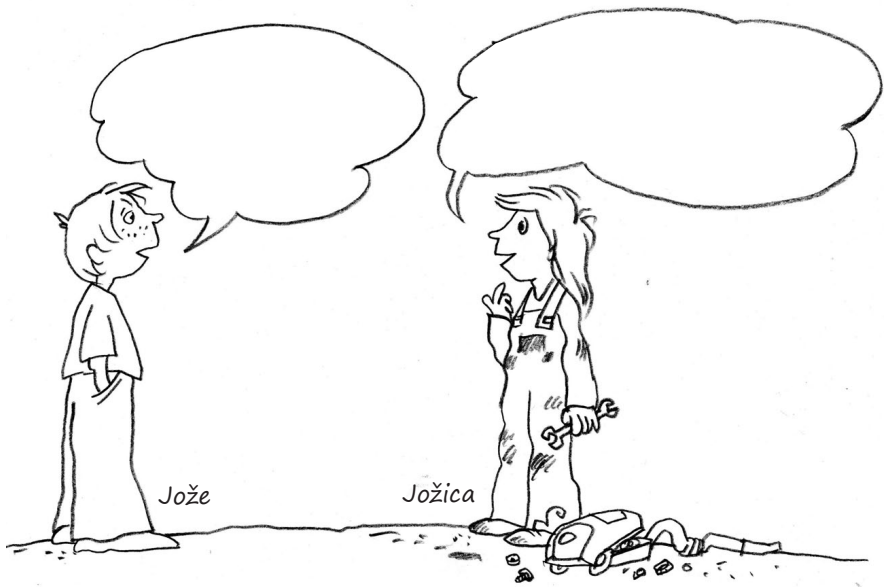

Jože

Jožica

O AVTORICAH

Dr. Darja Zaviršek je redna profesorica sociologije in socialnega dela na Fakulteti za socialno delo. Je avtorica in urednica številnih člankov in knjig s področja hendikepa, duševnega zdravja, spolov, večkratnih deprivacij in zgodovine socialnega dela. Je ustanoviteljica in nosilka Katedre za preučevanje socialne pravičnosti in vključevanje ter predsednica Vzhodnoevropske mreže šol za socialno delo. Je redna gostujoča predavateljica na številnih šolah za socialno delo po svetu. Je izvršna voljena članica Svetovne zveze šol za socialno delo (IASSW). Od leta 2009 je članica mreže Academic Network of Disability Studies – ANED, v kateri je poročevalka za Slovenijo.

Ana Marija Sobočan, magistra študij spola, je mlada raziskovalka in asistentka na Fakulteti za socialno delo Univerze v Ljubljani. Njen osrednji raziskovalni interes je etika v socialnem delu, s področjem istospolnih družin pa se ukvarja od leta 2006, ko je opravljala raziskavo o istospolnih družinah v Sloveniji. Od takrat je o tem napisala več člankov: za reviji *Socialno delo* in *Journal of Lesbian Studies*, v monografskih publikacijah *Brez spopada: Kultur, spolov, generacij*, 2009, *Ethical dilemmas in social work*, 2010, in *Practising social work ethics around the world: Cases and commentaries*, 2011. Temo je predstavila na konferencah doma in v tujini (v Južnoafriški republiki, Franciji, na Hrvaškem, v Združenem kraljestvu in Nemčiji) in o njej spregovorila na okroglih mizah, posvetih in v intervjujih za časopise in televizijo. Temo je vključila v svoje pedagoško delo na Fakulteti za socialno delo, in seminar na Rutgers University v ZDA. V obdobju 2008–2011 je v okviru profesionalnega usposabljanja strokovnih delavcev v vzgoji in izobraževanju na področju socialnih in državljskih kompetenc v sklopu »enake možnosti« predavala učiteljicam in vzgojiteljicam v šolah po Sloveniji o tej temi.

Silke Bercht, je magistra psiholoških znanosti, analitična psihoterapevtka in supervizorka z dolgoletno prakso na področju družin in mladih. Rojena je v Nemčiji, zdaj pa že dvajset let živi v Ljubljani. Ima zasebno psihoterapevtsko prakso za ženske, moške, otroke in družine. Kot raziskovalka se je ukvarjala predvsem z motnjami hranjenja, izkušnjami

ljudi, ki so preživeli mučenje v vojnah, v zadnjem času pa z otroki iz mavričnih družin. Je sodelavka v projektu Urada varuha človekovih pravic RS o otroškem zagovorništvu »Zagovornik – glas otroka«. Objavlja v nemščini in slovenščini. Kot raziskovalka je bila zaposlena na Fakulteti za socialno delo v okviru mednarodnega projekta »Izkušnje otrok iz istospolnih družin v šoli« (2009–2011).

Maja Pan je diplomirala iz filozofije ter magistrirala iz ženskih študij in feministične teorije. Trenutno je doktorska študentka filozofije na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Kot raziskovalka je zaposlena na Fakulteti za socialno delo v okviru mednarodnega projekta »Izkušnje otrok iz istospolnih družin v šoli« (2009–2012), sicer pa se preživlja z branjem za slepe in slabovidne. Je aktivistka v več družbenih gibanjih, vodja aktivističnih mladinskih skupin, zagovornica pravic živali, dolgoletna izvajalka izobraževanja o človekovih pravicah na osnovi spola – spolne usmerjenosti, avtorica brošure *Ljubezen je ljubezen* (Amnesty International Slovenije, 2007) in znanstvenih člankov s področja izobraževanja o spolu in spolnosti.

Uli Streib Brzič je magistra sociologije, sistemska terapevtka in svetovalka. Je ustanoviteljica Inštituta za preprečevanje nasilja s poudarkom na spolu (www.ifgg-berlin.de) in avtorica publikacij o LGBT starševstvu in družinah. Objavila je prvo knjigo o lezbičnem materinstvu v nemško govorečem prostoru (*Von nun an nannten sie sich Mutter: Lesben und Kinder*, 1991). Posebej odmevni sta knjiga o izkušnjah otrok iz mavričnih družin (*Und was sagen die Kinder dazu?: Gespräche mit Töchtern und Söhnen lesbischer und schwuler Eltern*, 2005, skupaj z Stephanie Gerlach) in »priručnik« o starševstvu v mavričnih družinah (*Das lesbisch-schwule Babybuch: ein Ratgeber zu Kinderwunsch und Elternschaft*, 2007).

Christiane Quadflieg je diplomirana sociologinja, sistemska terapevtka in svetovalka, sodelavka Inštituta za preprečevanje nasilja s poudarkom na spolu (IFGG). Ima večletne izkušnje kot šolska pedagoginja.

Dr. Malena Gustavson je predavateljica na področju študij spola na Oddelku za študije spola Univerze v Lundu na Švedskem. Raziskovalno se ukvarja s queer praksami v vsakdanjem življenju, telesnostjo in

seksualnostjo. Poleg objav na področju biseksualnosti in seksologije je med drugim objavljala tudi o otrocih v mavričnih družinah (skupaj z Irino Schmitt): »Culturally queer, silenced in school? Children with LGBTQ parents, and the everyday politics of/in community and school«. V: *Lambda Nordica*, 2011.

Dr. Irina Schmitt je asistentka in poučuje in raziskuje v okviru Centra za študije spolov Univerze v Lundu na Švedskem. V raziskovanju in poučevanju jo najbolj navdihujejo antirasistična in postkolonialna razmišljanja in besedila, pa tudi delo na presečiščih med akademskim in »vsakodnevnim« znanjem, npr. v okviru delavnic z učiteljicami in učitelji. Objavlja predvsem članke s področij oblikovanja nacionalnih, spolnih in religioznih identitet v šoli in šolskih politik, npr. »School policies, gender-sexuality and ethno-cultural re-production in Sweden, Canada and Germany« v Zvi Bekerman and Thomas Geisen (ur.): *International Handbook of Migration, Minorities and Education. Understanding Cultural and Social Differences in Processes of Learning*, 2012.

STVARNO KAZALO

- aktivizem 47, 75, 85
Bela knjiga 16, 85, 114, 132, 136
človekove pravice 85, 86, 96
diskriminacija 7, 12, 18, 25, 79, 80
denormalizacija 15
drugost, drugačnost 64, 65, 67
družine 7, 9, 11, 12, 15–18, 21, 22, 24, 26, 27, 29, 30–37, 41, 43, 44, 46, 48, 49, 52–56, 58, 62, 66, 68–71, 74, 78, 81, 85–89, 92, 93, 98, 99, 101, 103, 104, 106, 107, 110, 114, 116, 119, 120, 123, 127, 129, 136, 137, 147
družine, mavrične 7, 9, 11, 18, 21, 22, 24, 27, 32–35, 37, 55, 56, 58, 85, 89, 93, 114, 119
družine LGBTQ 32
družine, družinske oblike 11, 32, 43, 120
etika 24, 87, 147
heteronormativnost 12–15, 19, 31, 53, 59, 61, 64, 71, 73, 87, 92
heteroseksualnost 13, 15, 98
homofobija 16, 53, 81, 89, 91
homoseksualnost 26, 38, 39, 43, 62, 66, 73–76, 81, 90, 91, 97, 132–134, 137
kurikul 29, 39, 49, 70, 73, 85, 87, 88, 91, 92, 95, 98, 116
nasilje 7, 8, 13, 14, 21, 24, 28, 31, 33, 38, 41, 49, 52, 53, 59, 69, 71–73, 75, 78, 83, 96, 103, 125, 133
nasilje, homofobično 8, 14, 33, 38, 52, 59, 69, 72, 133
nasilje, molk 14, 19, 28, 29, 31, 33, 41, 53, 55, 59, 60–62, 71, 73, 82, 92
Nemčija 30, 32
nevidnost 14, 28, 29, 33, 35, 37, 42, 45, 46, 47, 49, 67, 71
normalnost 15, 29, 31, 49, 58, 75, 122–124
otrokove pravice 93, 94
razkritje 38
raziskave, o homoseksualnosti 8, 17, 25
raziskave, o istospolnih družinah 15
raziskave o mavričnih družinah 7, 11–13, 27, 35
Slovenija 30, 92
spol 8, 9, 12, 13, 15, 16, 19, 21, 27, 29, 34, 35, 39, 74, 80, 88, 104, 110, 112, 113, 127, 147, 148
starši 7, 9, 11, 12, 18, 19, 21–33, 35, 37, 39, 40–49, 51, 52, 55, 57, 59, 70, 71, 73, 76–79, 81–83, 86, 89, 90, 93–95, 97, 98, 101, 103, 104, 106–110, 119, 120, 124, 125
starši, biološki 41, 47, 52, 55, 68, 106
starši, socialni 47
stigmatizacija 12, 30, 45, 66
strategije, starši 44, 45, 47–49
strategije, otroci 17–19, 27, 30
šola 7–9, 11, 12, 15, 16, 21, 22, 27, 32, 34, 38, 71, 73, 76, 78, 82, 86, 87, 89–92, 94, 96–98, 103, 114, 119, 124, 125, 130, 132, 133, 137, 147
šola, delavnice 88–93, 95, 97
šola, šolske politike 89

Švedska 11, 32, 116

učiteljice, učitelji 8, 9, 16, 19, 21,
22, 24, 26, 30–34, 38, 39, 43, 44,
46–48, 53, 59, 60, 71–73, 75, 76,
78, 81, 85, 87–90, 92–98, 101–103,
109, 110, 114, 116, 119–121, 124,
125, 127, 133, 147, 149

vrstniška skupina, vrstniki 8, 12, 15,
27–33, 39, 52, 53, 55, 59, 61, 64,
67, 68, 71, 78, 82, 95, 102, 114